

ՍՐԲՈՒՅԻ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

ԽԼՏՏՆԵՆԻ

ՍԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՐԱ ԳԵՐԻՍՏՅԱՆԻ ՎԻՄՈՅԻԳ ԳՈՏԻՐՆԵՐՈՎԸ.

— Գ Ի Կ Ե Լ Ե Գ Ե Լ Ե Գ —

ՌԵՓՈՍԻՏԻՆ ԳԱՐԻԲԵԼԵԱՆ ԳՆՏԿԱՆԵԱՆ

ՌՈՍՏՈՎ (ԳԻՒՂ ԳԻՐԱ)

ՅԳԱՐԱՆ ԵՐՎԱՆՆԵՐԻ ՑԵՐ-ԱՐԲԵԼԱՄԵԱՆ

1875 — ՌՅԻԴ

ՍՐՐՈՒՀԻ ԵՂԻՍԵՆՆ

Խ Լ Ը Տ Ճ Ե Ե Ն Ի

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

ՆՈՐԸ ԳԵՐԳԵՏՆԵԻ ՎԻՄԵՑԻՊ ՊԵՏԿԵՐՆԵՐՈՎԸ.

—ՄԻԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ—

ՌԵՓԵՏԻԼ ԳԱՐԻԷԼԵԱՆ ՊԱՏԿԱՆՆԱՆ

ՌՈՍՏՈՎ (ԳՎԻ ՎԵՐՍ)

ՑԿԱՐԱՆ ԵՌՎԱՆՆՈՒ ՑԻՐԱՎՐԵՎԱԿԱՆՆԱՆ

1876—ՌԵԻԴ

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 20 Декабря 1874 года.

21/12/74
425

20

ՍԻՐԵԿԵՆ ՄՐԵԳՈՍ

Ես մտադիր եմ քեզ մի բօթ հաղորդել, որ — հաւաստի գիտեմ — քեզ կայծակնահար պիտի անէ, պիտի սաստիկ տխրեցնէ, պիտի վրդովէ ներքին հոգեկան անդորրութիւնդ, բոլոր ուրախութիւնդ պիտի թունաւորէ, քու շատ փայլուն յոյսերդ 'ի դերև պիտի հանէ. գիտեմ այդ ամեն գլխուդ գալու աղէտքը և վիշտքը, այնու ամենայնիւ կասեմ քեզ այդ բօթը: Բայց դու չեմանաս, որ այդ տխրալի լուրը պատմելիս՝ իմ նպատակն է քեզ տրտմեցնել, ո՛չ. ես վախենում եմ, մի գուցէ ուրիշ մարդումէ անզգուշութեամբ լսելով նոյն իսկ աղէտալի անցքը՝ քեզ մի վատ բան պատահի — Մտուած հեռի անէ —: Եւ այդ պատճառաւ, ես ամեն զգուշութեամբ կաշխատեմ, տալով հարուած քու սրտին, մի և նոյն ժամանակ զնել փրկաւէտ բալասան նորա վերայ. կէս բերանովս կտրտմեցնեմ քեզ և կիսով կմխիթարեմ: Աւրեմն ոյժդ վրադ ժողոված լսէ. սիրող ամբացոր. ջանա՛, որ եթէ արտասունքդ վազէ ևս, բայց վազէ ո՛չ յուսահատ սրտեդ: Բնութեան անհրաժեշտ հարկ տայր չի սպանիլ ո՛չ բնականապէս և ո՛չ բարոյապէս:

Վրու մայրը, քեզ, միշտ սիրող մայրը, քու կեանքով կեցող, քու ուրախութեանդ ուրախակից, քու տրտմութեան տրտմակից, միով բանիւ՝ նա որ ո՛չ մի բոպէ չէր երևակայում առանց քեզ ապրիլ աշխարհիս երեսին՝ քեզ թողեց այս աշխարհիս մէջ մենակ. նա քեզ որբացուց և ինքը թռաւ զնաց այն տեղ, ուր ամենքս մի օր պիտի

երթանք: Վանի որ մանուկ ենք, քանի որ երիտասարդ ենք կամ քանի որ լի ուժով այր ենք՝ չենք կամենում. բայց երբոր հասնէ մեր ծերութիւնը կամ զառամութիւնը՝ մենք սրտի բաղձանքով ձկտում ենք դէպի այն լաւագոյն աշխարհը, ուր չի կայ ո՛չ ցաւ, ո՛չ վիշտ և ո՛չ տառապանք: Վու մայրը մեռաւ . . . քու մայրը մեռաւ, կրկնում եմ, թողնելով ետեւէն տասներկու որբ . . . Ի՞նչ եմ ասում, առաւել քան թէ տասներկու,—տասներեք որբ թողեց նա. ինչո՞ւ պիտի մոռանանք քու հօրը. նորա կեանքն ևս այնքան ամուր կապուած էր մօրդ կեանքի հետ, որ յետ նորա մահուան՝ այն մարդը, որ բոլոր քաղաքի վկայութեամբ, որբերու հայր էր, ինքը այս բոպէիս մի շարք դրուեցաւ ձեզ հետ, նա էլ ձեզ պէս որբացաւ: Բայց ես դարձեալ սխալվում եմ, նայէ՛ մեծ-հօրդ և մեծ-մօրդ երեսին. Ի՞նչ յուսահատութիւն, Ի՞նչ անմխիթար տրտմութիւն գծագրուած է այնտեղ. նայէ՛ նոցա աչքերին. արտասունքը, ինչպէս կիզիչ բոց, այրել է նոցա կոպէրը, խարել է բոլորովին ու կարմրացրել է. այլ ևս արտասունք չեն թափում ողորմելիները, այլ ի խորոց սրտէ հառաչում են. թշուառականները՝ նոքա ևս որբացել են: Ի՞նչ եմ ասում. երբոր մօտեցայ քու մօր դազաղին, նորա շուրջը շատ որբեր տեսայ, ամենքը յուսահատուած էին, ամենքը անմխիթար ու տրտում էին: Բայց ես շտապեցի, շատ առաջ գնացի. քեզ պէտք է ամեն հանգամանք կարգաւ հետզհետէ պատմել, որ այս տրտմալի անցքի վրայ լիակատար գաղափար ունենաս: Անոցանին օրեր, կանցնին ամիսներ և տարիներ. տրտմութիւնը կփարատի, վշտի սուր փուշերը կզուլանան. ժամանակի հետ միասին և տպաւորութիւն և՛ յիշատակը աղէխորով պատահարին կանհետանան, կփարատուին և կմոռացուին . . . : Բայց ես չուզէի այդ. ես կուզեմ՝ քու սրտի մէջ կենդանի և անմահ թողնել մօրդ յիշատակը իւր ամեն պարագայիւք:

Արքիւի 4-ին երեկոյեան դէմ, այսպէս ժամը 5-ին, գնացի բարեկամիս (*) մօտ: Աղախինը ասաց որ տանը չէ. երբոր հարցուցի „ո՞ր է“, ասաց որ „մի հարուստ մարդու կին, որ այսօր յանկարծակի մեռել է, նա այնտեղէ:—Ո՞վ է մեռնողը, չգիտե՞ս, շարունակեցի ես հարցուփորձս: Աղախինը ասաց.—մի՛թէ ես չեմ լսած. մեռնողը իմ տան մօտերն է կենում. ի՞նչպէս կարելի է որ ես չիմանամ, մինչ բոլոր քաղաքը գիտէ այդ“: Այս խօսքերը լսելով, ընականապէս, հետաքրքրութիւնս կրկնապատկեցաւ: Եւ դրացիիս տանը մեռել է պատահել և ես չգիտեմ. խճամտանքս սկսաւ ինձ տանջել:

Ով որ ինձ ՚ի մօտոյ ճանաչում է՝ նա հեշտութեամբ կհասկանայ որ ես, թէ՛ և միշտ և անել քաղաքումն եմ կենում, բայց շատ բան ոչ տեսնում եմ և ոչ լսում եմ: Այս, ինչպէս յայտնի է քեզ, բոլորովին անձնատուր եմ եղած զաւակացս դաստիարակութեան և իմ սիրած պարապմանց, ամենևին ուշադրութիւն չեմ դարձնում ինչ որ չորս-կողմն պատահում է: Շատ անգամ մի ամիս անցնելէն յետ պատահարար լսում եմ թէ՛ այս ինչ նշանաւոր մարդու տանը մեռել, ծնունդ կամ պսակ է պատահել, թէ՛ և հանգուցեալը, կամ բաղդաւոր հայրը կամ առաւել բաղդաւոր փեսան իմ մի ժամանակուայ բարեկամներն էին:

Իարեկամիս տնէն դուրս եկայ, որ իմ տունս վերադառնամ. բայց ճանապարհին նայում էի այս և այն տան վերայ՝ արդեօք չե՞մ նկատիլ մի արտաքոյ կարգի փոփոխութիւն: Երբոր հասայ մեր փողոցի խաչ-ճամփան և աչքս բարձրացուցի ձեր տան վերայ՝ աղախինի ասածը ստուգուեցաւ, թէ՛ „իմ դրացիներէն մէկին թշուառութիւն է պատահել“: Չեր տան չորս-կողմը խուռն բազմութիւն էր ժողովված,

(*) Գրեթէ Ե. Եղիշեան Եւզիմիան, որ այդ փոխն կեամ էր երբև քաղց Բնակիչ հետ:

փողոցում և ձեր բակումը դատարկ կամ լին կառքերը որը գալիս էին և որը հեռանում. ծառաներդ այլայլած դէմքով առաջ ու յետ էին վազում: Շուարած մնացի: Չէի համարձակում մինին միւսին հարցնել, թէ ո՞վ է մեռնողը, վախենում էի, մի գուցէ այնպիսի մարդու անուն լսեմ, որոյ կորուստը ոչինչով պակաս չի պիտի համարէի իմ ընտանիքի անդամի կորստէն: Այս խօսքերս քեզ չափազանցութիւն չի պիտի երևի, եթէ միտքդ բերես, թէ որքան սիրում էի ես ձեր գերդաստանը, ոմանց քոյր, ոմանց եղբայր և շատերիդ իմ զաւակը համարելով:

Սրտի տրոփով սկսայ բարձրանալու սանդուխքները և մտքիս մէջ աղօթքներ էի անում, որ մեռնողը այնպիսի անձն լինէր, որի մահը ընականապէս մօտեցած լինելով՝ անմխիթար ափսոսանքի պատճառ չի տար: ‘Կերէ բացասութեանս. ես ուզում էի եթէ միայն անգութ մահը ձեր գերդաստանէն անշուշտ մի զոհ պահանջել էր: ‘Նախասենեակէն որ դահլիճը մտայ և սենեակի մէջտեղը սեղանի վրայ տեսայ ննջեցելոյ երեսը՝ մէկ բոպէի չափ ուշաթափ եղայ, աչքս մթնեց, ձեռք ու ոտքերս սաստիկ դողացին, լեզուս պապանձուեցաւ: Եթէ շուտով չերթայի նախասենեակ, ուր նստած էին հայրդ և ձեր մերձատր աղջականք, անշուշտ կթալկանայի կրնկնէի:

Ինձ որ տեսաւ հայրդ՝ միայն այս ասաց ուսերէն **ВОТЪ ДО ЧЕГО ДОЖИЛЪ Я!** Այս կարծիքս մէջ պարունակուած էր խեղճի բոլոր կեանքի պատմութիւնը Ոչինչ մխիթարութիւն չունիմ տալու, ասացի հեծկտած ձայնով, եթէ ոյժ մէջէդ չի ստեղծես “ և աւել ոչինչ խօսել չի կարողացայ: Աչքս որ չորս-կողմն դարձուցի՝ տեսայ մերձատր աղջականներուդ խոր սուգի և տրտմութեան մէջ ընկղմած. բայց մարդկային հնար և կարողութիւն չիկայ նկարագրել քու մեծ-հօր հոգեկեան վիճակը. էլ աչքից արտասունք չէին թափվում, ինչ որ

կար՝ ամենը թափել էր, արտասուաց աղբիւրը խսպառ ցամաքել էր, էլ նա յուսահատ և տրամալից խօսքեր չէր արտասանում. ճմլած սիրտը իւր բոլոր ոյժը կորցրել էր. «ախ ան. վախ վախ. վախ, պալամ վախ, աս ի՞նչ արիր» այսպիսի կցկտուր, բայց բազմանշանակ միջարկութիւններ դուրս թափվում էին ողորմելի սրտի խորքերէն: Այստեղ քարէ սիրտ պէտք էր, որ համբերէր:

Եւ նստայ հօրդ մօտ և մինչև խոր գիշերը չի հեռացայ նորանից, մինչև այնքան մնացի որ խեղճ մարդը, որ երկու գիշեր քնած չէր մօրդ տկարութեան միջոցին՝ պառկեցաւ բազմոցի վրայ բայց ես դարձեալ յառաջ վաղեցի:

Վկատելու արժանի բան էր հօրդ հոգեկան վիճակը Ապրիլի 4-ին: Եւ մի հոգեբանական զննողութիւն արի նորա վրայ: Վանի որ խօսակցութեան առարկան մայրդ էր՝ հայրդ միշտ ոգևորվում էր, թէև լացը, արտասուները, հառաչանքը անպակաս էին. այսու ամենայնիւ, մօրդ վրայ խօսք բացուելու միջոցին՝ նորա երեսը պայծառանում էր, աչքերը փայլում էին, լեզուն իւր սովորական ճարտարութիւնն էր ստանում, հէնց որ խօսքը փոխվում էր՝ հայրդ կորնում էր աշխուժութիւնը, երեսի տիպարքը զառամածի նմանութիւն էր առնում և բոլոր անձին վրայ նկատվում էր սաստիկ վճատութեան հետք: Այնուհետև ես որոշեցի յետագայ բանը. թէև ձեր ազգականք ինդրում էին ինձ չյիշեցնել մօրդ յիշատակը, բայց ես հակառակ այդ կարծիքին էի գնում, խօսքը անդադար մօրդ անցեալ և ձեր ապագայ վիճակի վրայ էի դարձնում, և նկատում էի որ մօրդ բարի յիշատակը և ձեր փայլուն ապագան խիստ հաշտեցնում էին հօրդ՝ իւր ներկայ աղետալի վիճակի հետ:

«Ի հարկ է, ասում էր հայրդ, կնոջս մեռնելովը ես չեմ մեռնիլ,

„Վասն զի զաւակներիս վիճակը ինձ սրբազան պարտաւորութիւն ազ-
„դում է իմ կեանքը, որքան կարող եմ, երկարացնեմ, բայց յատկա-
„պէս ինձ համար կորաւ կեանքի քաղցր վայելչութիւնը: Ես այնքան
„խեղք և բանականութիւն ունիմ, որ հաւաստի գիտեմ, որ իմ լալով
„և յուսահատուելով կ'ինս յարութիւն չի առնուլ, և եթէ այսպէս
„տրտմալի կերպով կեանքս շարունակեմ՝ իմ զաւակաց ապագան
„կ'վատթարանայ, որ ես ամենևին չեմ ցանկանում և թող չեմ տալ
„այդպէս լինելու. բայց ես առաւելապէս նորա համար եմ ցաւում թէ
„ինչո՞ւ իմ խեղճ կ'ինը, կեանքի ամեն դառնութիւնը կրելով՝ նորա
„քաղցրութիւնը վայելելու չի կարողացաւ. ես ցաւում եմ նորա կրած
զրկանքի և տանջանքի վրայ“:

Յետոյ դառնալով դէպի իւր զաւակները, ասում էր. „Դուք մի
„յուսահատուէք, սիրականներ, եթէ մայր կորուսիք՝ դո՛նէ ձեր հայրը
„կ'ենդանի է, նա՛ կ'ինի այսուհետեւ ձեզ համար և՛ հայր և՛ մայր. բայց
„էս, էս եմ լալուն և ցաւելուն, որ ամեն բան անդարձ, անվերա-
„դառնալի կորուսի“ Եւ յետոյ սկսում էր քու մօր ներքին, ըն-
տանեկան կենցաղը, վարքն ու բարքը, տան կառավարութիւնը պատ-
մելու, յետոյ պատմում էր նորա դուժըր ամենի վրայ, յետոյ՝ անդուլ
և անդադրում անձնազոհութիւնը իւր մերձաւորների համար. յետոյ
պատմում էր նորա երեսունվեց ժամու մէջ հիւանդանալը և մեռնելը,
միով բանիւ, անդադար պատմում էր մօրդ վերայ. խօսքը ազդիւրի
պէս ըղձում էր, երբէք միւսնոյնը չէր կրկնում, և այդպէս շարունա-
կում էր ոչ թէ ժամեր, այլ ամբողջ օրեր, առաւօտից մինչև երեկոյ:

Ե՛հա՛ այդ կենդանի, անսուտ, անկեղծ պատմութիւններէն ես
կ'ամբագրեմ և կ'յօրինեմ մօրդ կենսագրութիւնը՝ քեզ և քու հարա-

դաններից համար, որն—ինչպէս ասացի—կմնայ կենդանի պատկեր ձեր
անմահ յիշատակաց արժանի մօրը:

Այս ստորագրութիւնը, յուսամ, ձեզ համար մեծ արժէք կունե-
նայ. դուք կտեսնէք, թէ ինչպէս մի հատիկ առաքինի կնոջ վարքը
կարող է բարերար ազդեցութիւն ունենալ բազմանդամ գերդաստանի
ոչ միայն ներկայի, այլ և ապագայի վրայ, եթէ միայն նորա գործքը,
խօսքը կենդանի մնան:

ՍԻՐԵԿԵՆ ՄՆԵՐԿՈՍ

Այս անդամուայ նամակս, յուսամ, թէ և ըստ ինքեան տխուր է, բայց իւր ներքին բովանդակութեամբ բաւականին մխիթարութիւն կ'պատճառէ քեզ, եթէ միայն մի առաքինի մօր կորուստ ունի որպիսի և իցէ մխիթարութիւն:

Այսօր կատարուեցաւ մօրդ փառաւոր թաղումն: Թէ և ես մտադիր եմ ստորագրել քեզ համար այդ տրտմալի յուղարկաւորութիւնը և կաշխատեմ որքան կարելի է ճիշդ նկարագրել այն անթիւ անհամար պատկերներն, որ հանդէս էին դալիս ինձ, բայց հազիւ թէ լիովին կատարելապէս հաղորդել քեզ այն, ինչ որ մեր ներսն էր կատարվում, ինչ որ ամեն միւս զգում էր իւր մէջ, ըստ որում մարդկային խօսքը դեռ ևս հասած չէ այն աստիճանի կատարելութեան, որ կարող լինէր ճիշդ հայելիացնել այն, ինչ որ աչքին, ականջին կամ մտքին է դիպչում: Ինչ և իցէ: Եւ:

Ժամը 8-ին առաւօտեան՝ արդէն յուղարկաւորութեան ամեն պատրաստութիւնքը սկսան կատարուելու, տրտմալի զանգակահարութիւնքը քանի եկեղեցիների աշտարակներէ սկսան ղողանջելու, ասես թէ օդի մէջ ևս տարածում էին հօրդ սրտի թախիծը. ամպշովանին սևազգեսց ձիերով լծած՝ կանգնած էր ձեր տան առջև. քաղաքացիք՝ ծանօթք և անծանօթ, ծերք և տղայք, արք և կանայք առհասարակ մի առանձին, տենդայոյզ շփոթի մէջ էին. ամենքը մի բան էին սպասում... (Ղը արդէն գեղեցիկ դարնային էր: Գարունը, եղանակների

մէջ ամենագեղեցիկը, արդէն պատրաստ էր տօնելու իւր հանդիսաւոր գալուստը. մանիշակի բացուելու օրերն էին... բայց դու տես որ՝ այն օր՝ այդ մարդկային մանիշակը, փոխանակ բացուելու իւր պարտիզի մէջ, իւր ընտանեաց մէջ, այն օր—կրկնում եմ—[Ժառամել էր, գլուխը ծռել էր անզգայացել էր...]

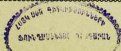
Վանի որ կենդանի եմ, երբէք չեմ մոռանալ այնօրուայ գեղեցիկ առաւօտը, այն տրտմանի ժամերը և այն մինը միւսից ծանր տպաւորութիւնները:

Ես արդէն ձեր տանն էի և հօրդ մօտ նստած, լեզուիս բոլոր ճարտարութիւնը, սրտիս բոլոր զգացմունքը յօգնութեան կանչած՝ մխիթարում էի նորան. բայց հաւատացնում եմ քեզ, որ ոչ մի արուեստական խօսք, ոչ մի սուտ զգացմունք չարտայայտեցի, [Թէև այդ մի հասարակեալ սովորութիւն է մեր մէջ այդպիսի դիպուածներումը: Վա՛կարծիքով շատ յիմար և անպտուղ, մինչև անգամ, կարելի է ասել փնասակար սովորութիւն է՝ սաի միջոցով մարդ մխիթարելն: Ստախօսութիւնը ոչինչ արդարութիւն չունի, նաև ե[թէ] մի գող արդարանար նորանով, [Թէ] „ես գողութիւն արի, որ ընտանիքս կերակրեմ“: Գիտե՞ս ես ի՞նչ ասացի և ի՞նչ մինչև այժմ շարունակում եմ կրկնելու. այն օր՝ հայրդ պարտաւոր է ամեն հնար գործ դնել,—հնար որ նախապաշարեալներուն և տխմարներուն միայն կարող է պախարակելի երևել,—որ իւր կեանքը երկարացնէ, իւր առողջութիւնը պահպանէ ձեր, այսինքն՝ նորա զաւակաց երջանկութեան համար: Ես ասում էի նորան „Դու իրաւունք չունիս այսուհետև կեանքիդ օրերէն մէկը կարճացնելու ինչպիսի ուզէ գործի կամ զգացման համար. կեանքիդ ոչ միայն տարիները, այլ և ժամերը և րոպէներ պատկանում են քու մանր և [Թոյլ] զաւակաց: Ինչ որ նորան ասացի ընտանեւար, նոյնը կրկնեցի սուրբ

խորանի առաջև, բազմութեան ներկայութեանը, վկայ բերելով Աստուածորդու սուրբ վարդապետութիւնը:

Ժամը 11-ի մօտ էր, որ հողեորականք սկսան գումարուելու: Հայրդ, քոյրերդ և աղջականներդ զգացին որ հասել է վերջին ըոպէն՝ մնաս— բարև ատելու իրանց թանկագին բարեկամին: Յանկարծ ամենի երեսի տիպարքը փոխուեցաւ, մի աննկարագրելի տրտում, անմխիթար քօղով ծածկուեցաւ. հասել էր այն օրհասական վայրկեանը, երբ որ ծնօղք իրանց մի հատիկ աղջկանէն, հայրդ իւր սիրական կողակցէն, քոյրերդ իրանց մօրէն և կեանքի մի հատիկ բարոյական նեցուկէն պիտի բաժանուէին:

Չգարմանելի բան է մարդուս սիրտը. երկու օր մայրդ արդէն մեռած էր. նորա հոգին արդէն հեռացել էր, միայն հողեղէն մարմինն էր մնացել իւրայնոց մէջ. այսու ամենայնիւ ընտանիք դեռ ևս մօտերը ունէին իրանց հարազատին. դեռ ևս նոցա տարաբախտութիւնը կատարեալ, ծայրայեղ չէր թէկուզ անկենդան, բայց մարմինը նոցա մօտ էր, թէկուզ մեռած, բայց երեխայք վրան էին նայում և „մայր“ էին ասում. հայրդ „Արբուհի“ ասում էր և վրան էր նայում, ձեռքով և շրթով շօշափում էր դեռ ևս մխիթարութիւն կար: Բայց երբոր հասաւ այն օրհասական ըոպէն, երբոր տունէն պիտի տանէին այն կնկան, որ քսաներեք տարի կառավարել էր այդ տունը, այդ տունը իւր անձնով և ոգւով լըրել էր, երբ ամեն անկիւնումը լսվում էր և կատարվում նորա իմաստուն հրամանը... խօսքս կրկնում եմ՝ երբոր հողեորականք եկան, որ մօրդ մարմինը առյաւիտեան տանեն հողին աւանդելու, յանկարծ ամենքը մի բարոյական ցնցումն ստացան. ամենի աչքերը բացուեցան և տեսան որ „շուտով պիտի որբանան“: Սիրական Մարկոս, մի այն-

պիսի խղճայի տեսարան բացուեցաւ, որ ոչինչ մարդկային հնար չիկայ նկարագրելու. բայց ես յուսամ, որ դու հոգւով կհասկանաս . . .

Դեռ ևս հոգևորականք սկսած չէին իրանց պաշտօնը, որ հայրդ կամեցաւ իւր զաւակներովը միասին վերջին համբոյրը տալ հանգուցեալին: Անկարծ նախասննեակէն ներս թափուեցան իննը հոգի մեծ և փոքր սևազգեաց, արտասուալից, տխրադէմ քոյրերդ. ներս մտած չի մտած՝ մի աղէխարչ կոծ ու կական, մի լաց ու գոռում, մի հեկեկանք ու հառականք բարձրացուցին, որ Աստուած հեռի անէ միւսանգամ այսպիսի մի բան տեսնելու ու լսելու, որը հօրդ փաթաթվում է „մամա“ է կանչում, որը մօրդ դազաղը գրկած՝ բաժանուել չէ ուզում, որի սիրտը անցնում է թալկացած ընկնում է, որը կուրծքն է ծեծում և մազերը փետփտում. ողորմելի հայրդ, շրջապատած անմխիթար քրոջներովդ՝ միանգամայն կորուց հոգու ներկայութիւնը. ինքը դազաղի առջև արտասուէքը զսպել չէր կարողանում. այստեղ առանց հովանաւորութեան, մօրից զուրկ մնացած մանր, հրեշտականաման երեխայք, շատերը հաղիւ կարողանում են խօսք թօթովելու „մամա մամա մամա“ են կանչում: Երեւակայէ ձեր դահլիճը, որ բաւական ընդարձակ է, լիքն էր մարդոցմով, որ ինչպէս կասեն „ասեղ ձգելու տեղ չիկար“. այդ բոլոր բազմութիւնը, վերը յիշած աղէտալի տեսարանը, միահամուռ սկսաւ լալ, ոչ այնքան մօրդ դազաղի վրայ, որքան քոյրերուդ անմխիթար և անտերունջ դրութեանը: Ա՛, սիրական Մարկոս, մարդուս կեանքումը կան այնպիսի տրտմալից ժամանակներ, որ բոպէի մէջ նորա գլխու բոլոր մազերը ճերմկում են. այդպիսի բոպէներէն մինն էր հօրդ համար և այն բոպէն, երբ նա քոյրերուդ հետ վերջին մնաս բարեն ասաց հանգուցեալ մօրդ:

Հոգևոր պաշտօնը կատարելէն ետև՝ Փախալեան սարկաւազը կարդաց դազաղի առջև մի սրտաշարժ դամբանական. յետ այնորիկ սկսաւ յու-

ղարկաւորութեան հանդէսը: Ղազարը փոխ առ փոխ տանում էին ոչ միայն մերձաւորը և բարեկամք, այլ և բոլորովին անծանօթ անձինք, որ մարդկային վերջին պարտքը հատուցանեն այն կնկան, որ յընթացս բոլոր կեանքին դադարած էր ոչ միայն մարդապէս կենսալու իւր և իւրայնոց համար, այլ և մարդապէս ցաւակցելու՝ մարդապէս խնդակից լինելու ով որ միանգամայն դիպուած ունեցել էր թէկուզ հարեանցի սորան ճանաչելու: Այսպէս է հասարակաց կարծիքը: Հարիւրաւոր մարդումէ լսեցի առ ի սրտէ «ողորմի հոգուն» քու մօր համար, այնպիսի մարդոցմէ, որոնք թերեւս երբէք խօսած չէին նորա հետ, այլ միայն լսած տորա առաքինի վարքի մասին:

Յատկապէս մօրդ յուղարկաւորութեան համար Քիրմանէն բերուած զինուորական երաժիշաները ծանր և տխրալի հնչեցուցին յուղարկաւորութեան առջև բամբաստան հոգևորականաց դասքը յամբարայլ առաջ երթալով՝ տխրաշարժ եղանակով երգեցին պատշաճաւոր շարականները, և սկսան երթալու դէպի Ղուսաւորիչ մայր եկեղեցին, ուր արդէն պատարագն սկսած էր և պատարագին էր Պրիգոր եպիսկոպոս Մղափիրեանը, որ ամբիոնի վրայէն յանպատրաստից ասաց մի բաւական երկար դամբանական, ուր անաչառապէս նկարուած էր մօրդ առաքինութիւնքն և հօրդ քաղաքական դործունէութիւնն: Ախտն որ այդ ճառը գրած էր, որ ժամանակաւ կարող էր ձեր գերդաստանին շատ պարագայից մէջ պէտք գալ՝ իբր ապացոյց քու հօր հազուագիւտ արժանաւորութեանցը: Յետոյ ես կարդացի դամբանական ճառս:

Արբոր եկեղեցոյ մէջ ևս ամեն հոգևոր պաշտամունք կատարուեցան հանգուցեալ մօրդ վերայ՝ նորից առաւ բազմութիւնը մօրդ պատուական մարմինը և իւր ձեռքի վրայ տարաւ մինչև հասարակական գերեզմանատունը, որ Ղուսաւորիչ եկեղեցիէն մօտ երկու վերսթա հեռի է. իսկ

դատարկ ամպհոլանին գալիս էր յուղարկաւորութեան ետեւէն: Վանիցս
և քանիցս հանգուցեալի մերձաւորքն ինդրեցին ջերմեռանդ ժողովրդին,
որ իրան ծանրութիւն չի տայ, դազաղը դնէ ամպհոլանիի վրայ. բայց
բազմութիւնը ամենեւին չյօժարացաւ, որ մօրդ մարմինը տարուէր կառ-
քով. ամեն մարդ իրա համար պատիւ էր համարում քանի մի բոպէ
տաննէլ դազաղը: Հագիւ հազ ինքս պատիւ ունեցայ միայն մի անգամ
տաննէլու, և այն միայն քանի մի վայրկեան. — մինչև այդ աստիճան մեծ
էր բազմութեան ջերմեռանդութիւնը դէպի ձեր գերդաստանը:

Երբոր արդէն մօտ էինք գերեզմանատան դռնին, ևս ասացի հօրդ
„Սամենո՞ւմ ես վերջին անգամ քանի մի բոպէ այլ ևս ընկերոջդ ծան-
րութիւնը վրադ առնուլ“: Փղձկաց հայրդ, և սրտից խոր հառաչելով
ասաց „Նքանի չէ՞ր լինիլ, որ մինչև վերջին շունչս կրէի նորա քաղցր
բեռը“, և իսկոյն բռնեց ապրշումէ վարշամակի ծայրը, որով կրում
էին դազաղը, և մինչև գերեզմանի եզերքը տարաւ:

Նկատելու արժանի մի բան: Ուրիշ այսպիսի դիպուածներումը,
այսինքն տխրալի յուղարկաւորութեան ժամանակ, շատ անգամ այն
տները, որոց մօտից տանում են դազաղը, միշտ դիտողք (սէյիր անող)
և այդ մանաւանդ կանայք՝ անտարբերութիւն ցոյց տալիս էին, բայց
այս անգամ բոշորովին ուրիշ տեսարան էր. ամեն տան առջև, ամեն
պատուհանից, ամեն փողոցներից, չնայելով ո՛չ հասակը, ո՛չ սեռը և
ո՛չ ազգութիւնը, ամենքը ելծէ ոչ տխուր էին, գոնէ ծանր դէմք ու-
նէին: Ոչ ոք չէր հարցնում, ինչպէս որ գրեթէ միշտ պատահում է, „ով
է մեռնողը“, վասն զի ամենքը արդէն գիտէին. ո՛վ գիտէ, թերևս շա-
տերը ուղղապէս կամ անուղղապէս բարեպաշտ մօրէդ ստացած լինէին
շատ կամ սակաւ օգնութիւն. միով բանիւ, ելծէ ասեմ՝ որ մայրդ հետը
տարաւ բոշոր քաղաքի ափսոսանքը՝ դու չափազանցութիւն մի համա-

րիլ: Թէև սաստիկ տրտմութեան մէջ ընկղմած էր հայրդ, այսու ամենայնիւ նա չկարողացաւ չի նկատել այս պարագան և ասաց այսնկատելու արժանի խօսքերը. «Ն,յս ընդհանուր ցաւակցութիւնը դէպի ինձ ես չեմ մոռանալ. այս մարդոց մի ծանրակշիռ բարերարութիւն կանեմ»:

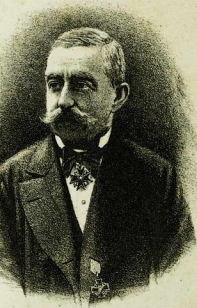
Վկատարուի՞ կամ չի կատարուիլ այս խոստումներ,— չգիտեմ, բայց ես վրկայում եմ, որ այս խօսքը եղաւ. վկայում եմ, որ հայրդ ազատօրէն, պարզ մտքով, անշփոթ արտաբերեց. ես վկայ եմ և այն հանգամանքին, որ ընդհանուր բազմութեան յարգը, պատիւը, ջերմեռանդութիւնը և ցաւակցութիւնը անխարդախ էր թէ՛ դէպի ձեր ընտանիքը և թէ՛ դէպի քու հայրը:

Երբ սովորական կարգն ու ծէսը կատարուեցան մօրդ դագաղի վրայ, երբոր ետև ետևէ երկու դամբանական ճառեր այլ ևս կարդացուեցան, երբոր ժամանակը հասաւ, ուր, ըստ աւանդութեան մեր եկեղեցւոյ, պէտք էր վերջին և ամենափառաւոր ծէսը կատարելու, այսինքն օրհնած հողը ամեն ազգակցաց, արենակցաց և բարեկամաց ձեռքով հանդուցեալի երեսին ածելու, մեծ-հայրդ դողդոջուն ձեռքով առաւ հողը, սիրտը անցնելով ածեց իւր թանկազին աղջկայ երեսին, ասելով «Ն,յս հողը դու պիտի ածէիր իմ երեսին, ի՞նչպէս եղաւ, որ այժմ ես կածեմ քու երեսին»... Այդ չկարողացաւ արտասունքը բռնել, ամենքը նորից բարձրաձայն լացին և մօրդ մարմինը հողին աւանդեցին:

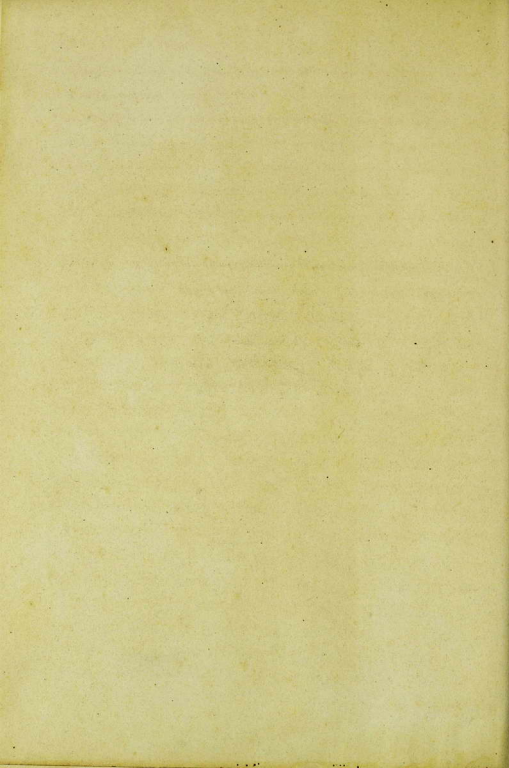

Литографія А.Т. Фомы ПУГАЧА на Ческом пр. в Тосланском перекрѣзкѣ С.П.Б.

ՍԻՐԵԿԵՆ ՄԵՐԿՈՍ

Понятіе о величинѣ получается
чрезъ сравненіе. Аксиома.

Կարգալով լուսահոգի մօրդ թաղման նկարագրութիւնը՝ դու հաճութիւն
ցոյց տուիր կարգալե ունենալ նաև նորա վարքը, ծնած օրէն սկսած
մինչև աղէտալի և տարաժամ մահը: Թէ և շատ դժուար էր ինձ կատարել
քու իրաւացի ցանկութիւնը, այսու ամենայնիւ չկարողացայ մերժել
քու խնդրոյ կատարումը: Յանկութիւնդ իրաւացի է, կրկնում եմ,
բայց նորա կատարումը՝ դժուար: Ըմեն մարդու ընական է ցանկա-
նալ, որ իւր ծնողաց բարի յիշատակը անմահ լինի. բայց արի՛ նայէ
որ տասնապատիկ առաւել դժուար է նկարագրել մի մասնաւոր հա-
սարակ մարդու վարքը, քան թէ մի աշխարհաքարոզ, հռչակաւոր դի-
ցազնի պատմութիւն: Մօրդ վարքը ստորագրելը դժուար չէր լինիլ,
եթէ նորան ընծայէի այնպիսի որակներ և գործեր, որոնք անխտիր
կլայելէին և՛ Ըննային, և՛ Վարիամին, և՛ Վատարին, և՛ Նղիսաբէթին,
և այնպիսի գործունէութիւն ընծայել նորան, որ ամեն կին անխտիր
իւր կեանքի մէջ արած ունենայ, զորօրինակ ծնաւ, կեցաւ, եկեղեցի
գնաց, զաւակաց մայր եղաւ, և այլն, և այլն. այո՛, այդ էլ կլինէր կենսա-
գրութիւն, բայց այն չէր լինիլ, ինչոր ես և դու հասկանում ենք. ու-
րեմն պէտք էր նկարագրութեան ժամանակ ուրիշ ճանապարհ բռնել,

քան թէ մինչև ցայժմ զանազան վարքագիրներ բռնել են: Ահա, այդ տեղ էր ինձ համար ամենամեծ դժուարութիւնը:

Սուտ չէ. յաճախ երթևեկելով ձեր տուն՝ ես փոքր ի շատէ գիտէի մօրդ կեանքի մի մասը. յետ մահուան, սգոյ օրերը, ինչպէս սովորութիւն է, յիշվում էր լուսահոգիի աստի կեանքի մանրամասնութիւնքը. նորա ծնողք, եղբարք, այրը, զաւակունք և բարեկամք մինչև այժմ կենդանի են. ուրեմն, կարծես թէ, դիւրին էր մտաբերելով իմ տպաւորութիւնքը և ականջ դնելով այլոց պատմածքին՝ կարելի էր մօրդ վարքի նիւթը ժողովել. բայց մի մոռանալ, որ այդպիսի դիպուածներումը չափազանցութիւնը ոչ յետին դերը խաղալով՝ կարող է պատմաբանին մեծամեծ սխալանաց մէջ ձգել. բայց՝ դու ուզում էիր ունենալ ոչ մտացածին վէպք, այլ ճշգրիտ պատմութիւն քու հանգուցեալ մօրը: Ինչ և իցէ: Ափորձեմ քու իղձը և իմ առաջադրեալ դիտաւորութիւնը կարողութեանս չափ կատարել: Այժմ մէջը սխալ կամ թերութիւն գտնես՝ այն էլ դու ինքդ ուղղէ և լցուր:

ՄՐՐՈՒՄ ԵՂԵՆՆԵՆ ԽԵՏՅԵՆԸ Ծնաւ 1835-ին Ղեկտեմբ. 21-ին: Նորա մկրտութեան սուրբ ծէսը կատարեց Համբարձման եկեղեցիումն՝ Թադէոս նուիրակը, որ այն միջոցին, եկեղեցական գործերու պատճառաւ, Նախիջևան էր եկել: Անունը Արբուհի կոչուելու պատճառն սյն էր, որ նորա հայրը Եղե՛նն պալատնէն, կամեցել է իւր սիրական մօր յիշատակը կենդանացնել իւր դստեր մէջ:

Հանգուցեալի մօրից—այսինքն քու մեծ-մօրից—լսեցի որ մայրդ ծնած ըրպէին գուշակել է իւր ապագայ բախտը, նա աշխարհ եկել է „շապիկով“ կամ՝ ծննդական թաղանթով (*). այս դիպուածական պատահ-

(*) Ընդհիւղ, Կնգակոս Թաղանթով ուշխորհ գուշը, լսու ազգերու մէջ ընդամենն է իր ապագայ բախտութեան նախորդութիւնը:

մունքը կրկնապատկել է նորա բարեպաշտ ծնողաց ուրախութիւնը: Երբոր ես հարցուցի նոցա՝ արդեօք իւր մանկութեան օրերը լուսահոգի Սրբուհին իւր դստերաց մէջ առաւել որի՞ն էր նման. մեծ-հայր և-մայրդ միաբերան ասացին, որ շատ նման է եղել քու Սանդուխտ քրոջ. ուրեմն դու լաւ կանէիր, եթէ վերջինի պատկերը, քանի որ տարիքը առնելով կերպարանափոխուած չէ, լուսանկարով հանել տայիր. այդ ժամանակ մօրդ երեխայութեան պատկերը անջնջելի կմնար ձեր ընտանեաց մէջ:

Մենափոքրիկ երեխայական հասակէն մայրդ եղել է խելօք. բայց ո՛չ այնպիսի հասարակ խելք ունեցել է, ինչպէս որ նկատուում է ամեն երեխայի մէջ, ո՛չ. այլ սովորականէն դուրս: Երբէք ծնողաց սիրտը ցաւեցուցած չէ. իսկ եթէ, հակառակ նոցա կամաց արել է ինչ ինչ՝ միշտ գտել է հնար, ծիծաղեցնելով, զուարճացնելով՝ սիրտերը շահելու: Իւր ընկերակիցների հետ երբէք կուտած չէ խաղի ժամանակ, թէև իւր և նոցա բնաւորութեանց մէջ եղել է ահագին տարբերութիւն: Երբ անուշութիւնով վարուելը մինչև ի մահ մնաց նորա մէջ: Մօրդ խստութիւնը դէպ իւր անձը և ներողամտութիւնը դէպի ուրիշները, ամենին զարմացնելէն յետ, մինչև այժմ չի դադարում յիշել հայրդ, սրտէն խորին հառաչանք հանելով ու աչքէն արտասունք կաթեցնելով:

Մայրդ միշտ սիրել է ուսումն. սորան շատ ապացոյցներ պէտք չէ. միայն միտքդ բեր ինչպէս ուրախանում էր նա, երբ դուք յառաջադիմութիւն ցոյց տալիս էիք ուսմանց մէջ, և ինչպէս տխրում էր նա, երբոր դասերդ սովորելու ծուլանում էիք: Միտքդ է, ինչպէս նա անդադար կրկնում էր «եթէ ես ուսեալ լինէի... ան, ինչո՞ւ ես ուսեալ չեմ»: Վե՞ղ շատ լաւ յայտնի է իսկ, որ նա ձեր ուսեալ լինելու համար մինչև անգամ մայրական դութը զսպեց իւր մէջ, և

իւր երկու սիրական որդւոց իրանից հազարաւոր վեռաթերով հեռացուց (քեզ և Մատթէոս եղբօրդ): Նմանապէս քեզ շատ լաւ յայտնի է, որ քու քոյրերը մէկզմէկէ գեղեցիկ են, այդ մայրդ էլ գիտէր. բայց մէկ օր լսած կամս, որ նա պարծենար նոցա գեղեցկութեամբ. — երբէք. բայց մայրդ ուրախանում և հրճվում էր, տեսնելով զուակաց բարգաւաճելը ուսմանց մէջ: Ուրեմն մայրդ ուսումնասէր էր և լաւ հասկանում էր մեր դարու ամենակարևոր պահանջմունքը, որ առանց ուսման մարդս մարդ չէ և բաղդաւոր լինել չէ կարող: Չգիտեմ ասելէ արդեօք նա քեզ, բայց տեղեակ գիտեմ, որ նա իւր միւս զուակաց անդադար կրկնում է եղել թէ «հօրդ փողի վրայ յոյս մի ունենաք, փողը այսօր կայ, վաղը չիկայ, այլ ուսումն և գիտութիւն ստացէք. այդ գանձէն, ինչ անյաջողութեան և հանդիպիք՝ չէք զրկուիլ, միշտ ձեր վրայ կլինի»:

Եյս խօսքերը մինչև անգամ լուսաւորեալ անգլիացի կնոջ բերանէն լսէինք՝ նորա վերայ մեծ գաղափար կստանայինք, ո՛ւր մնաց մի պարկեշտ հայ, այն էլ նախիջևանցի կնոջ բերնէն լսելը: Ուրեմն, ինչպէս տեսնում ես, քու մայրը ի բնէ ունեցել է մեծ խելք և առողջ միտք:

Երկու տարի միայն սովորել է մայրդ կարգալ-զրեւ Պօղոս քահանայ Ստեփանոսեանի մօտ, այսինքն տասնըմէկ տարեկանէն սկսած մինչ տասներեքը: Եյսպէս կարճատև սովորելու համար չէ պէտք մեղադրել ո՛չ ծնողաց և ո՛չ վարժապետին, այլ այն դարը, ուր նա կեցել էր: Աթէ քեզ յայտնի չէ, գոնէ ինձ յայտնի է, որ եղել է ժամանակ, որ կանանց ուսումնառութիւնը համարուել է վտանգաւոր պարագմունք՝ նոցա բարոյականութեան համար: Մեր ազգը մի փոքր կասկածոտ է: Եյսում են թէ «ատենով ժամանակով» թօնթանալ թագաւորին օրերը — սատանային անկաճը խուլ — մի լուսաւորեալ կին կամ

աղջիկ մի օտար մարդու սիրատունակ է գրել. այդ խայտառակութեանն զարհուրած՝ մեր պապերը հետեւեցրել են այս, իրանց կարծիքով, անմերժելի ճշմարտութիւնը թէ՛ եթէ կինը կամ աղջիկը ուսեալ լինի՝ անպատճառ օտար մարդու անպարկեշտ նամակներ կգրէ. և այդ վտանգէն ազատելու համար՝ կանանց սեռը միշտ հեռի պահել են ուսումէն: Այդ կերպով, քաղաքիս մէջ սովորութիւն եղած չէ՛ աղջկանց երկարատե ուսումով զբաղեցնելու. ուրեմն, ինչպէս որ ուրիշները, այնպէս եղել են և քու պատուելի մեծ հայրը և մեծ մայրը:

Ահա բուն պատճառը քու մօր զուրկ մնալուն ուսումէն: Իայց, ինչպէս վերը ասացի, քեզ յայտնի է, թէ՛ որքան նա յարգում էր ուսումը:

Սօրդ վրայ ճիշդ գաղափար ունենալու համար շատ մարդոցմէ՛ հարց ու փորձ արել եմ նորա մասին. և այժմ՝ ուրախութեամբ քեզ պիտի յայտնեմ որ՝ որին հարցուցի՝ ամենքը միաբերան այնպիսի լաւ բաներ պատմեցին, որ, յուսամ, դու էլ լսելով շատ գոհունակ կլինիս, վասն զի մենք միշտ սիրում ենք լաւ բան լսել այնտեղ, ուր ամենեւին չէինք սպասում:

Շատերի միտն է քու մօր երեխայական հասակը, այսինքն 8-ը տարիէն մինչև 14-ը: Ասում են թէ՛ թէև մայրդ հիանալի գեղեցիկ էր (ինչպէս և մնաց մինչև վերջին օրը, և նոյն իսկ դադաղի մէջ պահպանեց իւր դէմքի հիանալի նկարքը) բայց երբէք եղած չէ՛ պչրող, անձնագով, ինքնահաւան, կոտորովող. թէև միշտ մաքուր, վայելուչ և գեղեցիկ էր հագվում, բայց երբէք եղած չէ՛ պճնասէր. մինչև անգամ հայելի առջև երկար մնալու՝ իւր գեղեցկութեան և զարդարանքի վերայ պարծենալով սէր և սովորութիւն ունեցած չէ՛. համեստութիւնը եղել է նորա բնածին արժանաւորութիւնը: Վեզ յայտնի է, որ այդպէս էլ մնաց նա մինչև վերջը:

Ասում են թէ՛ երեխայութեան ժամանակ նա միշտ եղել է գթոտ, ողորմած: Աղքատը և մուրացիկը միշտ շարժել են նորա գութը, միշտ ողորմութիւն կամ ո՞ր և է թեթևութիւն ստացել են նորանից. նա միշտ բարեխօսութիւն արել է ծնողաց առաջ նոցա մասին, եթէ ինքը իւր կողմանէ կարողութիւն ունեցած չէ բարեգործելու: Երբէք արհամարհած չէ ազջիկ-ժողոտանքի (*) կամ կոչունքի մէջ տնանկ ծնողաց ազջիկներուն. միշտ եղել է քաղաքավարի, մարդասէր և ներողամիտ: Վեզ յայտնի է, որ այս առաքինութիւնը քանի գնաց սաստկացաւ նորա մէջ. վերջապէս քեզ այն էլ յայտնի է, որ նա ինքը իրան զոհ արաւ իւր մարդասիրութեանը:

Այսպէս, քու հանգուցեալ մայրը շատ առաքինութիւններ իւր մէջ անփոփոխ պահպանեց, որն որ ունէր իւր երեխայութեան օրերիցն սկսած: Ոչ տարիքը, ոչ կենաց փոփոխութիւններն, ոչ ձախորդութիւններն և ոչ յաջողութիւններն կարողացան խախտել նորա մէջ այն, ինչ որ նա մի անգամ համարել է բարի, առաքինի և աստուածահաճոյ:

Ես հարցուցի նորա ծնողներէն՝ արդեօք մայրդ ջերմեռամբ էր դէպի եկեղեցին: Նորքա ինձ պատասխանեցին, որ «Եկեղեցի ելումուտ անել թէև շատ չէր սիրում. բայց խստիւ պահում էր կրօնի և եկեղեցւոյ մեր վրայ դրած ամենամանր պարտքերը»:

Իմանալով որ ես մտադիր եմ մօրդ վարքը գրելու, մօրդ մօտիկ մարդիկ, կամենալով նորա սովորականէն դուրս գեղեցկութիւնը նկարագրելու, ինձ մանրամասնաբար պատմեցին, թէ ի՛նչպէս մի օր Նախիջևան եկել է «Էնթու» Ժ. և թէ ի՛նչպէս այս վերջինս հիացել է մօրդ գեղեցկութեան վրայ, և այլն: Բայց ես ժպտելով լռում եմ՝ այն աննշան

(*) Այսինքն—ժողովուրդը նոր—նախկինների տեղահան արդրութիւն է, որ հարստացել էր Երևանի հրապարակումն անխորհունդ և անմարտ, հարուստ և ազատ ուղիւնք, վերջին տեղում ուրախանալու, պատկից մի քանի ժամանակ առաջ, խոստով կուտ հեռու և վերջին անտարբեր առաւ նորան իւր ընկերակցը:

պարագայի և սնտոի բաներու մասին . իսկ դու այսքան խմացիր , որ մօրդ գեղեցկութիւնը—որ անհերքելի էր—նորա ամենափոքր արժանաւորութիւնն էր , թէև գեղեցկութիւնն ևս , ինչպէս և ամենայն արտաքին շնորհ , Աստուծոյ պարգևն է : Շատ գեղեցիկներ եղել են աշխարհիս երեսին , որոնք կեցել են , կերել ու խմել են և վերջապէս մեռել են . մարդիկ շուտ մոռացել են նոցա : Բայց մօրդ ո՞վ որ միանգամ ճանաչել է՝ հաւաստի եմ որ էլ չի մոռանալ , քանի որ կենդանի է . մայրդ ուրիշ գեղեցկութիւն ունէր , որով նորա մօտաւորք , առանց ամաչելու , կարող են պարծենալ . այդ գեղեցկութիւնն է „հոգւոյ գեղեցկութիւնը“ . այդ անմահ է , որ յետ մահուան ևս կմնայ նորա բարի յիշատակի հետ միասին :

Դու չես ասիլ , բայց ասողներ կգտնուին թէ „ի՞նչ այնքան գովելի բաներ արած ունի հանգուցեալը , որ ո՛չ թէ բերանով գովում են , այլ և աշխատում են նորա յիշատակը անմահացնելու կենսագրութեան միջոցով . ո՞ր վարժատունը շինել է , ո՞ր եկեղեցին շինել է , ի՞նչ ազգի օգտաւէտ գործ կատարել է , ի՞նչ ազգապարծանք սխրագործութիւն կատարել է , ի՞նչ գիրք շարագրել է , ի՞նչ աշակերտ յառաջացուցել է“ :

—Ո՛չ . համեստ և առաքինի Արբուհին եկեղեցի և վարժատուն շինած չէ . ազգօգուտ և սխրայի գործեր կատարած չէ . գիրք շարագրած չէ . աշակերտներ յառաջացուցած չէ : Բայց մի՞ թէ բացի այդ գործերէն ուրիշ առաքինութիւնք չի կան , որք գովելի լինէին . պատմութիւնը և կեանքը մեզ ցոյց տալիս են , որ եղել են այնպիսի մարդիկ , որոնք հարիւր եկեղեցի քանդել են և մինը շինել են , հազար տուն կործանել են և մի վարժատուն շինել են . եղել են գրքեր շարագրողներ , բայց այդ գրքերէն մինչև այժմ թոյն կաթում է . եղել են աշակերտներ յառաջացողներ , բայց այդ աշակերտք , հաւատարիմ մնալով իրանց վարժապետի բարոյականութեանը , մինչև այժմ չեն դադարում քաղաքի հիմքը քայքայելու :

Բայց դուք գիտէ՞ք, որ մի ուրիշ սիրագործութիւն կայ, որ թէև դիւցազնական չէ, այսու ամենայնիւ նորա ազդեցութիւնը և հետեանքը ոչինչով պակաս չէ, եթէ աւելի չլինի, այդ դիւցազնութիւնն է՝ կնոջ և մօր:

Ի՞նչ է կանչում մարդկութիւնը հազար միլիոն բերաններով մեր օրերումը:— «Տուէ՛ք մեզ մայրեր, տուէ՛ք մեզ կանայք»: Միթէ երեկայ ծնողներ չի կա՞ն. միթէ արանց հետ եկեղեցումը միաւորվող կանայք չիկա՞ն: Անն այս էլ, այն էլ. բայց մայրեր և կանայք շատ սակաւ կան. այդ պատճառաւ ոչ միայն լուսաւորեալ Արուսեան, այլ և Ամերիկան, Աւստրալիան և Ասիոյ մեծագոյն մասը յուսահատաբար կանչում է «Տուէ՛ք մեզ մայրեր, տուէ՛ք մեզ կանայք»: Եկեղեցի շինեցէ՛ք բնաւ չէ՛ կանչում. վարժատուն տուէ՛ք՝ շատ սակաւ. բայց պահանջածը մայր և կին է: Այժմ հասկացվել է և քաջ հասկացվել է, որ մարդուն ուղղելու, մարդուն բարոյական վիճակի հասցնելու համար, այո՛, մի փոքր օգնում են լաւ գրքերը, լաւ վարժապետները, լաւ վարժարանները և եկեղեցին. բայց ամենահզօր գործին մարդկան ազգը բարւոքելու՝ է—կինը և մայրը:

Արուհի խլրածեանը էր արդարև առաքինի կին և օրինաւոր մայր:

Ուրեմն նորա վարքագրութիւնը, լինելով խրատական և օրինակելի, արժէ որ գրուէր բոլոր հայի համար. բայց ես ինձ շատ ստոր եմ համարում ազգի համար խրատական մի բան գրելու, իմ պարտքը առաւել համեստ է: Ես կամենում էի մի գերդաստանի մէջ անմոռաց թողնել մի համեստ կնոջ և մօր յիշատակ ի մտիթարութիւն ոմանց և ի խրատ միւսոց, և այդ՝ շատ չափաւոր թուով մարդոց: Սորանից վեր չէ գնում իմ հեղինակական փառասիրութիւնը: Աթէ այդ առաջադրեալ նպատակիս հասնեմ՝ շատ գոհ կլինիմ ինքս ինձմէ:

Համեստութիւնը օրէ օր կորցնում է մեր մէջ իւր արժէքը. այժմ հայի կանանց մէջ համեստութիւնը կանացի արժանաւորութեան հա-

մարումը չէ: Մեր տեղ կը գտվեն առաջինը՝ հարուստ կնկան, երկրորդ՝ լաւ հագուող կնկան, երրորդ՝ լեզուանի կնկան, չորրորդ՝ շատ խօսող (լաւ է թէ վատ, այն էլ Նստուած գիտէ), հիւրերուն լաւ յարգինք անող կնկան...:

Երկրորդ կնիկ: Եթէ մարդը յաջողակ է՝ ուրեմն կինը հարուստ է. ուրեմն նա գովելի է (ասա՛ մեր տեղի լօգիկան): Եւստի եթէ յաջողութիւնը դադարի և ձախորդութիւնը սկսի, եթէ կինը աղքատանայ, ուրեմն ի՞նչ գովելու բան կմնայ: Չէ, պարոններ և պարոնուհիներ, հարուստի կին լինելը գովելի արժանաւորութիւն չէ: Ո՞վ է ասում. հարստութիւնը լաւ բան է, բայց նա առաքինութիւն չէ և միայն նորա ունեցողը առաքինի չէ:

Երկրորդ կնիկ: Լաւ հագուելու մէջ շատ պայմաններ կան, որոց ոչ մինը կնկան պատիւ չէ բերում. եթէ հալաւը և զարդերը թանկագին են՝ այդ հետեւում է մարդու հարստութենից և ոչ կնոջ արժանաւորութենից. եթէ հալաւի նիւթն է պատուական՝ այդ ֆարբիկանտի արժանաւորութիւնն է, և ոչ կնոջ. եթէ հալաւը լաւ ձևած և կարած է՝ այդ էլ ջնուդ դերձիկներու արուեստն է և ոչ կնոջ արժանաւորութիւնը: Արջապէս, կնկայ հասակումը այնպիսի տարիք կան, որ հալաւի գեղեցկութիւնն էլ չի օգնիլ. այն ժամանակ կնկայ մէջ ի՞նչ կմնայ...

Երկրորդ կնիկ: Մեր տեղի լեզուանի կնկայ և լիրը կնկայ մէջ, ճշմարիտ պէտք է ասել, ոչինչ զանազանութիւն գտած չեմ, թէ և շատ աշխատել եմ: Արեւիք ամօթը կորցուր, խեղդ էլ մի փոքր թող թեթեւ լինի, լեզուիդ չափն էլ մի՛ ճանաչիր—եղար լեզուանի: Այդ արժանաւորութիւնն է, այդ գովելի բա՞ն է:

Երկրորդ կնիկ: Ես նկատել եմ—կարծեմ շատերն էլ նկատած կլինին—որ մարդ (մանաւանդ մեր տեղերումը) որքան սակաւ իմանայ, այնքան շատ կխօսէ. շատախօսութիւնը նշան է սակաւիմացութեան,

այսինքն տգիտութեան: Ո՞վ կհամարձակի հաստատել, որ տգիտութիւնը գովելի բան է:

Այսինքն լաւ յարմարութեամբ (2) կրնա Ղուբ լսել էք, որ մեր պատուելի ա... ցիւր մի օր երևելի հարուստներ էին. Ղուբ լսել էք, որ նոցա հարստութիւնը նոցա կնանիք վատնեցին զարլու-վիւաներով և մուրարաներով: Այժմ էրկանը (այր) տնանկացնելը, եթէ ընտանեկան վառարանը անցնելը գովանի բան է, ուրեմն այդպիսի կնոջ արածն էլ լաւ է: Բայց ես չեմ կարծում, որ բարեխիղճ մարդը չյօժարի ինձ հետ, որ եթէ Նախիջևանցին, քանի որ ժամանակ կայ, չհրաժարուի իւր շուայութենէն, մի օր յետին աղքատութիւն և անհրաժեշտ ստրկութիւն պիտի հասնի նորա ոչ թէ թոռներուն, այլ զաւակներուն:

Եհա մեր տեղի նորածե արժանաւորութիւնք կանանց, որոնք, ցաւելով պիտի խոստովանել, փոխարինեցին նախնի, մէկ ժամանակ գոված հայ կնոջ համեստութիւնը և տանտիկնութիւնը:

Ոչ, ո՛չ. ձեռքս սրտիս վրայ դրած պիտի խոստովանիմ, սիրական Սարկոս, որ քու լուսահոգի մայրը այդպէսներից չէր. նա իսկական հայ համեստ կին էր. նա այն կիներէն էր, որ մեր սուրբ Աղեղէն յիշում է իւր պատմութեան վերջին էջքերումն, որն կարդալով՝ ես երբէք դադարած չեմ լալու, մանաւանդ երբոր աչքիս առաջև տեսնում եմ նոցա թշուառական յետնորդներին:

Եյս խօսքերն—կարող ես վստահ լինել և հաւատալ—շողոքորթութիւն չէ, այլ սրտի վկայութիւն: Այժմ մայրդ կենդանի լինէր, ի հարկէ, իմ բերանէն չէիր լսիլ այն, ինչ որ այժմ լսում ես. իսկ այժմ լսում ես

(2) Մեր տեղ խօսքը յարկել (որ մեր սրտատանում մը հարկել) անբնականութիւն ոչ թէ պատուելու, ոչ և կուտ տեսնելու և շտի զուրո խոցնելու, այնպէս որ եթէ կընէ թէ քիչն ոտնը աչի հարկիտ կոր, պիտի հատնուք, որ հիւրերը քիչն կուրքը կընէ և և յոս-հարստ տան են քնացել:

Կ. Պ.

այն պատճառաւ, որ լուսահոգի մայրդ պատկանում է ո՛չ իրան, ո՛չ ծնողներին, ո՛չ զաւակներին և ո՛չ ազգականներին, այլ պատմութեան, թէկուզ մասնաւոր, դերդաստանական պատմութեան. իսկ պատմութիւնը պահանջում է ճշմարտութիւն առանց աչառութեան:

(Նկերակիցք միշտ սիրել ևն մայրդ՝ նորա խաղաղասէր ընաւորութեան համար, ուր որ եղել է մայրդ՝ այնտեղէն հեռի ևն եղել կուի, երկպառակութիւն, բամբասանք, չարխօսութիւն, բծախնդրութիւն և այսպիսի տնայքանդ, սառնութիւն և ատելութիւն ծաւալող ախտեր: Մեր ազգը դեռ ևս լուսաւորութեան ամենաստոր աստիճանի վերայ է: Աթէ մեր օրերը տեսնում ենք նորան այդ աննախանձելի վիճակի մէջ, ուրեմն որքան օտար պիտի լինէր նորա ընտանեկան ներքին առաքիւնութիւնը 25—30 տարի սորանից առաջ: Եւ դուր կարծւում է, թէ, ասիական սովորութեամբ, կինը մեր ազգի մէջ լուռ, անտրտունջ, կամքէ և ազատութենէ զրկուած արարած է. որքան որ կինը, ըստ երևութին, անգործունեայ է քաղաքական գործերումը, այնքան նորա չար բաղդի ստորերկրեայ ազդեցութիւնը մեր ազգի վերայ անհերքելի է: Աթէ մեր օրերումը ակներև տեսնում ենք այս իրողութիւնը, իմացիր որ հին ժամանակներումը նոյնն էր, եթէ ոչ աւելի: Ընհամար ազգային առածներ, ուր անդադար յիշվում է անզգամ կնոջ անունը, ցոյց են տալիս, որ կինը անգործունեայ կեանք անցուցած չէ հայկական կեանքի մէջ: Բայց երանի՛ թէ այդ գործունէութիւնը լինէր օգտաւէտ, բարերար. բայց հետևանքը ցոյց տալիս է սորա հակառակը:

Արական Անրկոս, եթէ Ըստուած տայ, մի օր դու և եղբայրդ լինիք օգտաւէտ քաղսքացիք, ամենևին չմոռանաք որ այդ երջանկութեանը ձեզ հասցնողն էր ձեր լուսահոգի մայրը: Դու տեսնում ես չորս կողմը շատ հասակակիցներուդ, որոնք, ըստ երևութին, զրկւած

Նոյն պայմաններու մէջ սնել և զարգացել են . նոցա ծնօղբ զրեթէ նոյն խնամքը տարել են և տանում են նոցա լուսաւորութեան վրայ, բայց շատերը ընկան ուղիղ ճանապարհի վերայ . դեռ ևս ապագան ցոյց կուտայ թէ շատերը ինչ վիճակի կհանդիպին : Սորա միակ պատճառը այն է, որ նոքա, այսինքն ընկերակիցքդ, զուրկ եղել են դաստիարակութենէ . իսկ դաստիարակութիւնը մեր մէջ միայն մօր ձեռքումն է . գոնէ մինչև այժմ այդպէս է եղել : Վեղ յայտնի է, որ շատ հայեր, իրանց գործերի պատճառաւ, տարուայ մեծագոյն մասը քաղաքէն միանգամայն դուրս են անցնում իրանց ժամանակը . իսկ միւս մասը եթէ իրանց կրպակներումը չլինեն՝ անշուշտ փողոցների անկիւններումը դեղերում են, կամ գոյն-գոյն թուղթ են խաղում և կամ իրանց նմանների հետ գինիի շիշի և զաւրիտ առջև նստած՝ հալի բամբասանքն են անում : Արեմն, հարկաւ երեխայք մնում են մօր խնամքին : Արեմն մօր ազդեցութիւնը թէ խրատով, թէ օրինակով և թէ վարքով, մնում է զաւակաց համար անժխտելի :

Մայրդ եղել է իւր ծնօղաց մի հասիկ դուստրը . թէ և նոքա որդիք ունեցել են—և այժմ ևս ունին—բայց բացի մօրէդ՝ ուրիշ դուստր ունեցած չեն : Այս պարագան այն մասին յիշում եմ, որ մայրդ լինելով իւր ծնօղաց միակ դուստրը՝ հարկաւ նոցա, ինչպէս ասում են, «աչքի լոյսը» պիտի համարուէր, որ այդպէս էլ եղել է . նորա Եւրո չի կոտրելու համար, նորա սիրտը միշտ ուրախ պահելու համար ոչինչ ինայած չեն : Ահա քեզ լայն ասպարեզ բարոյապէս խեղուելու մի հասարակ խելքով ազնկայ, վասն զի ինչ առաւել ապականում է երեխայի բնաւորութիւնը, քանթէ հօր և մօր երես-տայը : Թէև մայրդ, բազմի բերմամբ, այդ վտանգաւոր դրութեան մէջ է եղել, բայց նա, արտաքոյ սովորական երևութիւն, մնացել է բարոյական և առաքինի, ոչ

պճնասեր, ոչ ինքնահաւան, ոչ կամակոր, ոչ չարախօս, ոչ այսպանող,
ոչ պարծենկոտ, ոչ անգութ, ոչ անկրօն, ոչ սնոտիապաշտ:

Գիտե՞ս - խոհ, ես ձեր տունը յաճախ ելումնուտ էի անում, ուրեմն
փոքր ի շատէ ճանաչումեմ ամենիդ բնաւորութիւնը: Եւ այց ես այս ութ
տարուայ մէջ ձեր տան մէջ տեսնում էի այնպիսի կարգ, կանոն, տնա-
կան աւանդութիւնք, մարդավարութիւն, որն վայել էր մի լուսաւորեալ
ազգի ընտանեաց: Եւ դր ամենքու մօր ազդեցութեամբ էր, և ոչ
ուրիշ պատճառէ: Եւ չէի զարմանալ, եթէ քու ծնողք ստացած լի-
նէին մի լուսաւորեալ աշխարհումը կամ քաղաքումը կրթութիւն, և
կամ սնած լինէին լուսաւորեալ ընտանեաց մէջ: Բայց մտօք գուշա-
կել արգասիքը լուսաւորութեան, իսկապէս լաւի և լաւանմանի մէջ
խտրութիւն անել, — հասի որտեղ է պէտք կնոջ առողջամտութիւնը,
կնոջ խելքը և կանացի Բողոքը: Եւ մայրդ ունէր այդ խելքը, այդ
առողջամտութիւնը և այդ հազուագիւտ կանացի Բողոքը:

Երկու տողի մէջ երկու անգամ կրկնեցի խօսքս „կանացի ինստինկտ“
և այդ գիտութեամբ: Աեանքի մէջ մեզ շատ անգամ պատահում է
տեսնել խելօք, խոհեմ այր մարդ, որ միշտ իւր գործը, իւր պարտա-
ւորութիւնը կատարում է սրբապէս. եթէ մէկ խոստմունք է անում՝
ճշդիւ լրացնում է, եթէ մէկ գործ է սկսում՝ ճշդիւ վերջացնում է,
վրան-դուրսը միշտ մաքուր է. հալաւի և շապկի վերայ ոչ մի արատ
չի կայ. վարմունքի մէջ ոչ մի սխալ չի կայ, ասես թէ նորա ամեն
քայլափոխը հաշուած է. նա ոչինչ չի ձեռնարկում առանց հասուն
խորհելու. շատ սակաւ ժպտում է, այլ յաճախ նորա երեսը ծանր է,
տիպաբքը խոժոռ: Եւ դպիսի մարդուն մենք սովորաբար խելօք ենք ա-
սում, և իսկապէս այդպէս էլ է՝ եթէ կամենաս դու երևակայէ այժմ
այդ մարդու տեղ մի կնիկ, և կտեսնես, որ այդ կնիկը մի անտանելի,

ատելի արարած կլինէր գերդաստանի մէջ: Տան ծառայք նորան չէին սիրիլ, այլ միայն կզարհուրէին. այդպիսի կնկայ զաւակները, զբեթէ օրորոցի մէջէն, զբկած կլինէին երեխայական կայտառութենէն, ուրախութիւն, ցնծութիւն, բերկրանք անծանօթ կլինէին այդպիսի երեխայոց. դրացիք զարհուրելով ցոյց կուտային այն տան վրայ, որի մէջ կենում է այդպիսի կին: Գիտե՞ս, այս համեմատութեամբ ի՞նչ ուզացի քեզ հասկացնելու. այն՝ որ խելօք կինը ուրիշ ձև պիտի ունենայ, խելօք մարդը՝ ուրիշ. եթէ այր մարդը (էրիմարդը) բնութեամբ և խելքի կերպով նմանի կնոջ (կնիմարդ) ծիծաղելի է. իսկ եթէ կինը նմանի այր մարդուն՝ ատելի է: Այտեղ կանացի ինստիսկտը օգնում է կնկան խելօք, խոհեմ, առողջամիտ լինել, բայց կանացի կերպով: Ահա այդպիսի ինստիսկտ ունէր քու մայրը:

Պատահում էր այցելութեան գալիս էի հօրդ (օտար կանանց հետ նստել-ելլելը, ինչպէս գիտես, մեր մէջ դեռ ևս սովորական չէ). երբ ներս էի մտնում՝ արդէն մի առանձին մթնոլորտ պատում էր ինձ. թէ տան բռնուածքը, կարասիքի դասաւորութիւնը, թէ երեխայոց հագուածք, քայուածքը, շարժուածքը, թէ սենեակների մաքրութիւնը, և թէ նաժիշտների ներս մտնելը և դուրս երթալը, ամեն բան. ամեն բան ուրիշ ձև ունէր, ամեն բանի մէջ նկատվում էր մի աներեւոյթ ձեռք, որ այն ահագին մեքենան, որ տնտեսութիւն է ասվում, ինչպէս ներդաշնակ երժաշտութիւն կառավարվում էր. այդ աներեւոյթ կառավարիչ ձեռքն էր քու մայրը: Այդպիսի խոհեմ տան-կառավարութիւն, այդպիսի իմաստուն տնտեսութիւն, վերջապէս պիտի խոստովանել, սերտելու և սովորելու բան չէ, այլ Աստուծոյ շնորհներէն մինն է, որ նա պարզւում է իւր ընտրեալներուն. այդ մի առանձին գաղտնիք է: Չգիտեմ, մայրդ մեռնելէն առաջ հաղորդեց արդեօք իւր դատերաց այդ

գաղտնիքը: Արանի թէ հաղորդած լինէր և հետը անդարձ չի տանէր....

Աս հարցուցի քու մեծ հօրը՝ արդեօք ողորմած-հողի Արբուհին, երեսայութեան ժամանակն ևս այդպէս „տանտիկի՞ն“ էր. ասաց այո՛, միշտ այդպէս էր: Չեմ կարող չի հաւատալ, վասն զի ես չի տեսայ ձեր տան մէջ այնպիսի անձինք, որոնք կարող լինէին այդ տնտեսութեան գաղտնիքը սովորեցնելու քու մօրը: Ա՛հա՛, յետ մահուան նորա անցան արդէն երէք ամիս, դարձեալ յաճախում եմ ձեր տուն. բայց արդէն չեմ նկատում առաջուայ ցոլքը, առաջուայ փաղփիւնը, առաջուայ կենդանութիւնը: Ա՛յո՛, տեսնում եմ կարգ, կանոն, մտքբութիւնը, բայց առաջուանը չէ՛, առաջինին նման չէ՛. ամենաչնչին բանի մէջ նկատելի է մօրդ բացակայութիւնը. ամեն բանի մէջ երևում է կամ վարձկանի կամ անփորձի ձեռք:

Ա՛ռ ձեռքդ երկու իրեղէն, մինը արծաթէ, միւսը արծաթաջրած. և կտեսնես որ՝ արծաթ ջրածը թէև նոյն սպիտակութիւնը, նոյն ցոլքը ունի, նոյն ծառայութիւնը կատարում է, բայց նոյնը չէ՛. ասես թէ մէջը մի բան պակաս է, ասես թէ մինը կենդանի է, իսկ միւսը՝ մեռած :

Արդարև, պիտի խոստովանել, մեծ և անփոխարինելի է հօրդ կուրուստը. իսկ մանր քոյրերիդ համար, որոշ անհրաժեշտ պէտք էր մօրդ կեանքը, զոնէ մինչև նոցա 13—14 տարեկան հասակը, ևս լուում եմ, լեզուս պապանձվում է... միայն աչքերս դէպի երկինք ամբառնալով ասում եմ „որբերի տէրը Աստուած է“ . ասել ի՞նչ ասեմ:

Օրիորդ Արբուհին հաղի իւր կենաց 15-ամեայ հասակը մտել էր, որ մեծ մայրդ տեսնելով նորան՝ շատ հաւանում է և իւր միակ որդու համար հարս է ընտրում: Ա՛ռաջուայ սովորութեամբ հօրդ յօժարու-

Թիւնը (*) գրեթէ այն ժամանակ հարցնում են, երբոր ծնօրք իրանց մէջ աւարտում են իրանց հարկաւոր պայմանները: Տասնևկէց տարին չի լրացած Արբուհի Պաշպանեանը ամուսնանում է հօրդ 1851 թուին:

Նոյն տարին Յունիս ամուս մէջ ես, Թիֆլիզէն Պետերբուրգ երթալիս, հանդիպեցայ Նախիջևան: Գնացի հօրդ տեսութեան: Հայրդ (այսօրուայ պէս միտս է) ընդունեց ինձ ձեր ոչևանչ ասած սենեակումը: Չգիտեմ ինչպէս եղաւ որ՝ մայրդ ներս մտաւ. ես նորան չէի ճանաչում. մի փոքրիկ, քնքոյշ գեղեցիկ աղջիկ տեսայ. երբոր գնաց՝ հարցուցի հօրդ «այս ո՞վ է»: Հայրդ կարմրելով ասաց «կինս է»: Աթէ չեմ սիսալում, 1851 թուին մայրդ նման էր քու Մարիամ քրոջը. բայց թող ներէ՛ ինձ քոյրդ—առաւել գեղեցիկ. մօրդ տիպարքը մանր, քնքոյշ և ինչպէս ասում են «նախշուն» էին:

Երբոր մօրդ դազաղի առաջև տեսայ մեծ-մօրդ, խաթուն շեղենէին յուսահատ դրութիւնը, երբոր լսեցի նորա աղէկորով լաց ու կականը, իւր թոռներու վրայ անմխիթար սգալը,—քան զայս ի՞նչ աւելի ապացոյց պէտք էր, եթէ մի մարդ հարցնելու լինէր «արդեօք լուսահոգի Արբուհին իւր սկեսուրի համար եղէ՞լ է լաւ հարս» յընթացս 23 տարուան: Աթէ ինչ ու ինչ պատահած և լինէր նոցա մէջ, այդ առաւել պիտի վերաբերել դարու պակասութեանը, քանթէ ու՞մ և իցէ ընաւորութեան թերութեան: Մնացածի վրայ համեստութեան քօղ ծածկենք. գերդաստանը մի սրբարան է, ուր ամեն աչք չի պիտի թափանցէ: Հասկացողին այս էլ լաւական է:

(*) Ըստ երևութիւն և մտաւանդ սոյնեան հարցադրութեամբ, այս մի բարբարոսական և նայրահեղ կոչու սովորութիւն է. բայց նմանակն մեր հօրերուն՝ երբև որդարութիւն ունի, մի որ՝ զու սրբացած աւանդութիւն էր, որի նպատակ կարւում է պատմութեան մտախոյզի մէջ և երկրորդ՝ գրեթէ շատ սուր և պատահել սրտի և իցէ անարարութիւն. վասն զի նոցք մշտն և նման ունեն իրանց զաւակաց իւրաքէ և հախարարութիւնը: Այստ—ամենայն, մեր ժամանակաւ անկրթի և անգործայրելի է:

Վուսահողի խղրածեանը ինչպէս մայր և ինչպէս դաստիարակիչ երևելի և կարելի է ասել միակ էր իւր տեսակի մէջ. բայց նորա ազդեցութիւնը զուակաց վրայ—զարմանալի երևոյթ է այդ—ո՛չ դառն եպերանքով է կատարուել, ո՛չ սաստիկ դանով և ոչ, վերջապէս, երես տալով, լըրացնելով, այլ մեղմ, աղղու և խոհեմ հնարներով, որ նմանապէս պիտի կարծեւ, նորա սեպհական դաստիարակչական դազոնիքն էր: Պտուղէն ծառը կճանաչուի, ասում է առածը: Նայէ այս տաններկու հրեշտականման, պարկեշտ, համետտ, մարդավարի, քաղցրաբարոյ, ամօթխած, խելօք երեխաների վրայ՝ 22 տարեկան հասակէն մինչև 2 տարեկանը, և ամենի վրայ կտեսնես մի մի հետք իրանց առաքինի մօրից, իբրև անճողոպրելի օժիտ, մնացած: Մարդ զարմանում է, երբոր նայում է այս փոքրիկ քօլօնիայի վրայ, զարդարած պէսպէս առաքինութիւններով և արժանաւորութիւններով. ամաչելով երկմտում է մտքումը „Իրա՞ն հայ են արդեօք դոքա, թէ դրսից գաղթած օտարազգիք (այլազգիք)“ . վասն զի մենք միշտ սովորել ենք հայ ընտանիքի մէջ միշտ պէսպէս անհարթութիւններ տեսնել: Պիտեմ, այս սրտաբացութիւնս պիտի գրգռէ մերայնոց անձնասիրութիւնը. բայց ի՞նչ անես, ես սովորել եմ ճշմարտութիւնը առանց քօղի յայտնելու:

Ինչպէս քեզ յայտնի է, սիրական Սարկոս, որ ես գրեթէ 5 տարի վարժապետութիւն արի ձեզ, դուք էլ մի ժամանակ երեխայ էիք. պատահէ՞լ է մի օր, որ ես որիդ և իցէ յանդիմանէի որ և է ամօթայի գործի կամ խօսքի համար. ստախօսութիւն, չարակամութիւն, նախանձ, բամբասանք, քսութիւն—այս սովորական մոլութիւնքը մեր երեխաներին, ձեզ միանգամայն անյայտ էին. եթէ ուրիշներին պատիժս անգամ ոչինչ չէր աղղում, ձեզ բաւական էր „ամօթ ամօթ“ ասէի, որ երեսներդ շառագնէր և աչքերդ արտասուէր: Այս՝ այնպիսի յատկու-

Թիւններ են երեխայի մէջ, որ ոչ զբքից է սովորվում և ոչ խրատով աղղվում, այլ առջևը կեցած նախագաղափարէն օրինակվում: Արեխայը ծնողաց հայելին և արձագանքն են, ինչոր ծնողք կաննն և կասնն, նոյնը որդիքը կը կրկնեն: Այս վաղուցուայ նկատած ճշմարտութիւն է: Անասելի մեծ է մօր ազդեցութիւնը զաւակաց վրայ և զրէթէ առյաւիտեան անջնջելի:

Ընդ ամենը Սրբուհի Խլըտճեանը ունեցել է 14 զաւակ, որոցմէ 12-ը այս օրս կենդանի են.—երկու դուստր, շատ փոքր հասակներումը, Թաղել է—: Այդ 12 հոգիէն տասը աղջիկ են, երկուսը տղայ:

Հովհաննէ	22	տարեկան	Աշիկն	13	տարեկան
Հեղինէ	21	„	Եւգինէ	11	„
Սարկոս	20	„	Տիրուհի	10	„
Նունէ	18	„	Փերրոնէ	8	„
Սատթէոս	17	„	Վրիտահնէ	6	„
Սարիամ	16	„	Սանդուխտ	2	„

Ես շատ կամեցայ իմանալ՝ արդեօք ողորմած-հոգին ունէր այն, ամեն մօր ներելի թուլութիւնը, որ է՝ իր զաւակների մէջ մէկին սիրել առաւելապէս և միւսին՝ պակաս: Չանազան մարդիկ զանազան պատասխան տուին. բայց նոցա պատմածքէն ես եզրափակեցի որ՝ լուսահոգի մայրդ դէպի քեզ, եթէ ոչ սէր, գոնէ առաւել քնքուշութիւն է զգացել, քանթէ ուրիշ զաւակներուն, և սորա պատճառը եղել է քու մանկական հասակիդ թոյլ կազմուածքը: Այ իրաւունք ունեցել է: Անկայ սիրտը այդպէս է ստեղծած, կինը միշտ պաշտպան և հովանաւորիչ է տկարներուն: Այս հանգամանքը ես քեզ կմեկնէի, եթէ վտառ չլինէի, որ ինքդ այսօրս կենալով լուսաւորեալ քաղաքում, ելումուտ անելով լուսաւորեալ ընտանիքներ՝ այս բանը, ամեն քայլափոփոյդ,

նկատած չլինէիր: Այդ յատկութիւնը կնոջ, այսինքն՝ հովանաւորել և պաշտպանել տկարներուն, սեպհական է միայն բարոյական, Աստուծոյ պատկերով ստեղծած լուսաւորեալ կնկան, և ոչ անանաբարոյ և մարդապատկեր էակներուն: Միայն Վրիստոս իւր մօտ կանչեց անխտիր ամեն երեխերքին և օրհնեց նոցա. միայն Վրիստոս էր, որ իւր Աստուածային հովանաւորութիւնը շնորհեց հիւանդներին, տկարներին և ակտաժէտներին:

Ի հարկ է, մայրդ, գլխաւոր քու տկար կազմուածքի վերայ և, ինչպէս ասում են, ամեն բոլոր գողալով քու կեանքի վրայ, իրա համար սովորութիւն արաւ քեզ մեղքանալը, ինայելը, պահպանելը և պաշտպանելը: Դու գիտես, կնկայ և այդ մանաւանդ բարեսիրտ կնկայ մէջ շատ փոքր անջրպետ կայ գութի և սէրի մէջ. կնկայ լեզուով մեղքանալը նոյնն է սիրել, և սիրելը նոյնն է մեղքանալ: Ժամանակաւ այս խօսքերս առաւել կպարզուին քեզ համար, եթէ այժմ կամ մութ հասկանաս, կամ ամենեին չի հասկանաս. կենաց փորձը ցոյց կուտայ, որ այդ իրողութիւնը կայ, բայց միայն բարի, աղնիւ, գլխոտ կնկայ մէջ:

Վեզ յայտնի է, որ մայրդ կեանքի վայելք շատ տեսած չէ, ինչպէս որ ասում են, նա իրա համար կեցած չէ, այլ մեծագոյն մասը նորա կեանքին զոհած է եղել մասամբ ձեր հոգսը տանելով, մասամբ տան կառավարութեան և մասամբ ևս ձեր մերձաւոր ազգականներին և բարեկամներին պէսպէս մանր և խոշոր ծառայութիւններ կատարելով: Շատ անգամ ասում է եղել հայրդ «Այս դու մինչև ե՞րբ ուրիշների համար պիտի կենաս. ե՞րբ պիտի սկսիս արդեօք քեզ համար ապրելու, կեանքիդ վայելքը տեսնելու»: Ողորմած-հոգի մայրդ սովորաբար պատասխանում է եղել «Փոքր էլ սպասէ. թող Սարկոսը աւարտէ ուսման ընթացքը. այն ժամանակ ես կսկսիմ կեանք վայելելու»: Ո՛րքան հաւատ դէպի

‘Սախախնամութիւնը վերը, ո՛րքան յոյս Մատուծոյ վրայ և ո՛րքան սէր դէպի իւր զաւակը: Գու տեսնում ես թէ մինչև ո՞ր աստիճան կատարուեցաւ խեղճ մօրդ փայլուն յոյսերը:

Եյս յիշատակներովը դու մի՛ տրտմիլ, յիշէ՛ Վրիստոսի առակը թէ՛ »Մինչև որ ցորենը չի մեռնի՝ արդիւնք չի տալ«¹. նոյնը հասկացիր ձեզ համար մօրդ առաքինի կեանքը և մահը, որն եթէ դուք—նորա զաւակունք—ուշի ուշով սերտէք՝ ձեզ միշտ փրկաւէտ կլինի ձեր ապագայ կեանքի մէջ:

Գիտեմ, պիտի ասես »Խնչ շահ իրան հանգուցեալին, որ նա զո՛հ գնաց իւր ծնօղական, ամուսնական և մարդկային պարտքը ճիշդ կատարելովն: Ես յանձն չեմ առնում պատասխանել. դորա պատասխանը պիտի որոնենք մեր սուրբ կրօնի մէջ, վասն զի այդտեղ վերջանում է մարդկային խելքի ասպարէզը և սկսում է Մատուծոյ ‘Սախախնամութեան շաւիղը:

Չօրդ ասելովը, ձեր ընտանիքի մէջ հետզհետէ երկու յաջողութիւնք պատահած չեն. եթէ այսօր մի բանով ուրախացել էք, անշուշտ վաղը մի ուրիշ բան տխրացրել է ձեզ. եթէ այս տարի հօրդ առևտրական գործը ո՛րպիսի և իցէ յաջողութեան է հանդիպել, հետևեալ տարին անպատճառ մի ծանր ձախորդութիւն է եկել, այնպէս՝ որ մայրդ երբէք երկարատև տարիներ շարունակ ուրախութիւն, անդորրութիւն վայելած չէ: Երկու սոսկալի, քստմնելի ընտանեկան տարաբաղդութեան դու ինքդ ականատես վկայ եղար. իւրաքանչիւրը այդ տարաբաղդութիւններէն բաւական էին յուսահատեցնելու, ընկճելու մի հասարակ խելքի տէր կնիկ. բայց քու մայրը այդ ամենը խոհեմութեամբ և խիսական քրիստոնէական վայել համբերութեամբ տարաւ: Չախորդութիւններէն մինը արդէն բարւոքուել էր, միւսը բարւոքուելու վրայ էր. մօրդ ուրախութիւնը

չափ չունէր. վերջապէս, յետ 23 տարուայ տաժանական կեանքին, նա ստես թէ արդէն ձեռքը երկնցրելէր, որ իւր բաղդը բռնէ, և յանկարծ...

Մտուծոյ անճառելի կամքը կատարեցաւ:

Մտացի—հօրդ խօսքերը կրկնելով—որ ձեր ընտանիքէն թէ մանր և թէ խոշոր ձախորդութիւնքը երբէք պակասած չեն. այսու ամենայնիւ, ես երբէք տեսած չեմ մօրդ երեսը տիրամած: Մյո՞ էլ մի աշխարհածանօթութիւն է, որոյ դաղտնիքը լաւ դիտեն խելօք կնանիք:

Այլ յիրաւի, ի՞նչ օգուտ յարատե տրտում, տխուր լինելէն. մի՞թէ գորանով բաղդը կը խղճահարի՞, վատ հանգամանքը կլաւանայ՞, ձախորդութիւնը տեղի կուտայ՞ յաջողութեան, թշուառութիւնը՝ երջանկութեան.— ամենևին ո՛չ. անյաջող մարդը և՛ս առաւել կվատթարացնէ իւր վեճակը, իւր գործը, եթէ վհատի, անճարացած մնայ: Սիրտը ուրախ պահել, իւր շրջապատողներուն քաջալերել, անդադար զբաղել արդիւնարեւր աշխատանքով, Նախահինամութենէն յոյսը չի կտրել—ահայն հզօր զէնքը ամեն ձախորդութեան դէմ, և այդ զէնքը ունէր քու մայրը և լաւ գործ զնել գիտէր նորան պէտք եղած միջոցին:

Սուգի օրերը միայն, երբոր հայրդ աղիողորմ լալով ակամայ յիշում էր մօրդ գովելի վարքը, բարքը և առանին գործունէութիւնը, սուգի օրերը միայն, կրկնում եմ, ես իմացայ որ մայրդ ոչ միայն բաւականանում էր ձեր ահագին գերդաստանի կառավարութեամբ, այլ և վերը յիշած գործունէութենէն զատ՝ ժամանակ գտնում էր հօրդ առևտրական գործերի մէջ միջամուխ լինելու, և խոհեմ կարծիք և խորհուրդներ յայտնելու: Զօրդ գանձարանը միշտ եղել է նորա ձեռքը:

Մօրդ տնտեսութիւնը և կառավարչութիւնը գոված էր բոլոր քաղաքի մէջ: Աթէ համարեւ միայն ձեր գերդաստանը, որ բաղկացած էր տասներհինգ հոգիէ և ծառաներէն—վեց-եօթը հոգիէ—ահայ քեզ մի

փոքրիկ գիւղի ազգաբնակութիւն: Աթէ տարին ամենիդ համար հինգ հինգ շապիկ կարուէր՝ ահա քեզ եօթանասուն-հինգ շապիկ. բայց այդ շատ սակաւ է. եթէ երեք-երեք հալաւ կարես.—ահա քեզ քառասուն և հինգ հալաւ. այս չափով և քանակով հաշուէ ձեր տան ամեն ծախքը, ամեն պիտոյքը՝ մեծից բոնած մինչև ամենափոքրը, և կտեսնես որ այդպիսի բնտանիք, ինչպէս որ հարկն է, կառավարելը ոչինչով նուազ չէ, եթէ կառավարէիր մի փոքրիկ քաղաք: Ո՞րքան հոգս, ո՞րքան աշխատանք, ո՞րքան արիութիւն պէտք է սորա համար: Իսկ ամեն օր մանր երեխայքին վայելուչ հագցնել և դպրոց ուղարկել. իսկ մեծերի վրայ ունեցած ուրիշ կերպ հոգսը. իսկ դուստր պսակելը, նորան վայելուչ օժիտ պատրաստելը. իսկ տարուայ մէջ 2—3 անգամ մեծածախ կոչունքը և 25—30 անգամ մանր խրախունքները. իսկ հիւանդներին խնամելը. իսկ փոքրիկ կայտառներին կարգի կանոնի մէջ պահելը. իսկ ստահակ, անհնազանդ, տիրանենդ ծառաներին կառավարելը. իսկ բազմաթիւ ազգականներին, բարեկամներին քաղաքավարական այցելութիւն տալը, դարուս պահանջմունքէն յետ չի մնալը,—այս ամենի համար բաւական չէր միայն բարի կամք ունենալը, ժրագլուխ և արի լինելը. դորա համար երկաթի առողջութիւն ևս պէտք էր:

Այդպէս էլ էր: Ղուսահոգի մայրդ, արդարև, ունեցել է երկաթի առողջութիւն, որ կարողացել է տոկալու այդ ծանր լուծին ուղիղ քսան և երեք տարի. բայց առաւել կարողացած չէ դիմանալու: Արկաթն էլ, եթէ չի մաշուէր, կժանգոտէր այսքան տարի և այսքան աշխատանքէ:

Այս տարուայ [1874] Ապրիլի 2-ին ժամը 4-ին առաւօտեան մայրդ զգացել է բոլոր մարմնու մէջ սաստիկ դող. այսու ամենայնիւ, ամենա-

[Թէթե կերպով, առաւել միամտացնելով, քանթէ վախեցնելով իմաց է արել հօրդ իւր հիւանդութիւնը: Հայրդ—ինչպէս որ նորա մշտական սովորութիւնն է.—առանց մտադրութեան թողուցած չէ այդ պարագան. իսկոյն մարդ ուղարկել է բժշկի ետեւէն, որ գալով, շօշափելով հիւանդի շնչերակը՝ ասել է թէ ոչինչ վտանգ չի կայ, թէ հիւանդին և թէ տնեցոց հանգստացրել է, խոստանալով որ 6—7 օրէն բոլորովին ոտքի վերայ կկանգնեցնէ նորան: Այս միամտուած վիճակի մէջ մնում են տնեցիք ուղիղ երկու օր և ոչինչ ծանրակշիռ բան, վերարեբմամբ հիւանդին, չեն ձեռնարկում: Բայց մօրդ հիւանդութիւնը գնալով սաստկանում է: Ապրելի 4-ին առաւօտեան մօրդ հիւանդութիւնը ցայն աստիճան հասնում է, որ անփորձ աչքն ևս կարող էր նկատել, որ անգութ մահճը արդէն խորունկ ցցել է ճիրանները իւր խեղճ գոհի մէջ, և փրկութեան ոչինչ յոյս չի կայ:

Այդ օրը, առաւօտը 5-ին ես պատահաբար փողոց ելայ. յանկարծ արևմուտքի կողմէն արագ արագ կառքով գալիս է մի բժիշկ և կանգնում է ձեր տան առաջև. բայց ես ամենեին ուղադրութիւն չեմ դարձնում այդ բանի վրայ: Այս իրաւ որ՝ որի՞ մտքին կուգար, որ քու մայրը մերձ ի մահ հիւանդ է. տասն անգամ իմ մեռնելս մտքէս կանցնէի, քանթէ նորան: Այդպիսի անհօգութիւն, այդպիսի աններելի անփութութիւն մի պատուական կնոջ կենաց մասին և այդ՝ այնպիսի գերդաստանի մէջ, որ ազգակցութեամբ կապուած է գրեթէ բոլոր քաղաքի հետ, ես չգիտեմ, դորա անունը ի՞նչ դնեմ: Բժիշկների խորհուրդը ասել է, որ այսուհետև փրկութեան յոյս և հնար չի կայ. ինչ որ անելու էր՝ 15—20 օր առաջ պէտք էր անել:

Բանի մի ժամէն մայրդ փչեց հողին:

Ոչ տնեցիք և ոչ բժիշկները, առաջի նուազ, կարողացած չեն իմանալու հիւանդութեան իսկական պատճառը. իսկ պատճառը եղել է յետագայ պարագան .

Սայրդ, շատ ժամանակ առաջ, ունեցել է կանացի „կանոնը“, որ փոխանակ սովորական 3—4 օրուան, իւր ընթացքը շարունակել է 13 օր. և որովհետև այդպիսի անկանոնութիւն նորան ստէպ պատահել է և առանց վատ հետեանքի է մնացել միշտ, ողորմելի կիներ յոյս ունեցել է, որ այս անգամ ևս անպատուհաս կմնայ, եթէ մի փոքր անմտադիր լինի դէպի իւր տկարութիւնը: Բայց այն էլ պէտք է ասել, որ այդպէս շարժելու կամ մտածելու բաւականին հզօր պատճառներ ունէր ողորմելի մայրդ: Ինչպէս վերը յիշեցի, մայրդ սաստիկ աստուածապաշտ, մարդասէր, զաւակասէր և քաղաքավարի, և այդ առաքինութիւնները, այս վերջին անգամը, կարճեցրին նորա կեանքը:

Աղուհացքի վերջին օրերն էին, երբոր նա արդէն զգացել էր՝ որ հիւանդ է. բայց այդ միջոցին նա արտաքոյ հօրդ աղաչանքին, չի դադարում պաս պահել. բաց յայդմանէ, կամենալով Աւագ Հինգշաբթի օրը հաղորդուելու, գնում է բաղնիք, հետը տանում է մանր երեխայքին, քրտնում է, յոգնում է, տանջվում է և թեթև հագուած դուրս է գալիս բաղնիքէն և սաստիկ մրսում է. բայց բանի տեղ չի դնում այդ: Ահա՛ քեզ զոհ բարեպաշտութեան և զաւակասիրութեան: Այն օրերը մեռնում է մօրեղբօրդ դուստրը: Սայրդ թէև հիւանդ, բայց չի համբերում, որ այդ հանգուցելոյն վերջին պարտքը չի հատուցանէ. տկար տկար գնում է թաղման: Օրն եղել է պղտոր և ցուրտ, այդ տեղ նորից մրսում է: Ահա՛ քեզ զոհ մարդասիրութեան: Հիւանդանալից բանի մի օր առաջ մեծ-մօրդ հիւանդ-տես գալիս են մերձաւոր աղաւկաններդ. հիւրերը և մայրդ երկար ժամանակ մնացել են մեծ-մօրդ կե-

ցած սենեակը, որ պառաւի հիւանդութեան պատճառաւ սովորակա-
նէն աւելի տաք վառած լինելով՝ մայրդ սաստիկ քրտնել է, և երբոր
հիւրերը տուն գնալու են եղել՝ մայրդ ճանապարհ ձգել է նոցա մին-
չև ցուրտ դաւիթը, ուր վերջին անգամ մրտել է: Ահա՛ քեզ երրորդ
դո՛հ քաղաքավարութեան:

Ահա՛, սիրական Մարկոս, այսքան մանրամասնութիւնք կարողացայ
ժողովել քու լուսահոգի մօր մասին, թէ՛ կենդանացնելով իմ մէջ
եղած յիշատակները և թէ՛ հարցնելով և լսելով քու մերձաւոր ազգա-
կաններից: Գուցէ այստեղ յիշած չեն ուրիշ և կարևոր պարագաներ,
որոնք կարող էին լոյս ձգել քու լուսահոգի մօր ուրիշ լաւ յատկու-
թիւններու վերայ և առաւել կը կենդանացնէին նորա յիշատակը. բայց
այդտեղ ինձ մի՛ մեղադրի: Եւ շատ հարցմունքը մօրդ մասին անպա-
տասխան մնացին: Ենչ և իցէ. յուսամ որ այս աննշան աշխատու-
թիւնս դու կընդունիս իբրև նշան իմ անկեղծ բարեկամութեան դէպի
քեզ և դէպի քու ընտանիքը:

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

Ե. (*)

Ինչ առաւել սրատալի կարող է խօսել ստեղծարանի լեզուն, ի՞նչ առաւել սու-
կալի կարող է նկարել նկարչի վրձինը, ի՞նչ առաւել ցաւալի կարող է պատմել
պատմարանի բերանը, քան թէ այս քստմեն լի պատկերը, որ կեցած է այս ահարկու հան-
գիստար թագէիս մեր առջև: Ե՛հա մեր ընտիր քաղաքացին գլխակոր, սիրտը փշրած, հողին
յուսահատուած իւր թանկագին կողակցի դիակի առաջև. ահա աղաներամ որբուկ երեխայք,
որոնց ամեն վայրկեան պէտք էր գորովայն մօր խնամք և փայրփայանք՝ զբուսած իրենց նիւ-
թական և բարոյական նեցուկէն. ահա անպիտի հայր և մայր, որոնց մխիթարութիւնն էր
տաննէ իրենց աղջկայ երջանութիւնը. ահա անհամար ազգականներ, բարեկամներ և ծա-
նօթներ, որոնք քանի մի թագէէն յետ սև հողին պիտի աւանդեն այն կնկան, որն միշտ նոցա
բաշխում էր իւր հողու ու սրտի շնորհը,— քաղաքավարութիւն, մարդասիրութիւն, մխիթա-
րական խօսք, ուրախացութիւն, ցաւակցութիւն, ժպիտ և արատանք: Ահ, ես չեմ կա-
րող նկարագրել այս տխուր տեսարանը, դա ամեն նկարագրութենէ վեր է. անհասարկ է
սրտան պատմելը,— այս կենդանի պատկերը, որ մեր առջևն է՝ ամեն պատմութենէ վեր է.
սրտան կարելի է միայն հողուով զգալ, և ես գիտեմ, որ ամենքդ, որ պատեղ ներկայ էք՝
խոր կրողք:

Ի՞նչ մխիթարական խօսք կարող է տեսլ ստեղծարանի լեզուն. կայ մի մխիթարու-
թիւն նորան, որ իւր ամենաթանկագին մասը, իւր անմուսնալի կողակցին, քանի մի թո-
պէէն, անդարձ և առյաւիտեան պիտի մատնէ սև հողին,— և ինչպէս կողակցին. որն է այն
մխիթարական խօսքը, որ պիտի փոխարինէ փոքրիկ երեխաներին մօր զուրթ և խնամքը—
և ի՞նչպէս մօր. ինչով մխիթարենք այս թշուառ ծնօղներուն, ինչպէս դադարեցնենք նոցա
արատանքը, որ կորուսել են իրենց մեկհատիկ աղջիկը,— և ի՞նչպէս աղջիկը:

Ահ, մարդու լեզուն չունի այն սքանչելի ճարտարութիւնը, որ այդպիսի հրաշքներ
գործէ: Լաց ուրմն, եղբայր Ասկոր, լացէք ո՛վ հրեշտականման որբուկներ. լացէ՛ք որբկո-
րոյս ծնօղներ, և՛ մենք այս չքնաղ հանգուցելոյ բարեկամքը, և՛ դուք ազգականք, ծանօթք

(*) Լուստաբէ մը եկեղեցւոյ մը գագազն առաջ կարդացուցաւ:

և սիրելիք—լացէր լացէք. զոնէ լացի մէջ զանննք փորր ինչ թեթևութիւն, զոնէ մեր սրտի վրայ ծանրացած աղէտքը, վիշտը և ցաւերը լուանանք, թեթևացնուք արտասուներով :

Լաւ նայեցէք այս առաքինի, իւր կենդանութեան ժամանակ ամեթ խած կնոջ Հիանալի պատկերի վերայ. լաւ նայեցէք, որ մտքերէդ չելլէ, չիմուանաք. քանի մի բուզէն յետ առշաւտեան կծածկուի ձեզիմէն սորա երեսը, կրկնուողէք և չէք զանիլ. լացէք լացէք :

Բայց ամեն բան ունի սահման. ամեն բան ունի վերջ. մարդկային սիրտը մի այնպիսի Հիանալի յատկութիւն ունի, որ որքան և տրտում լինի, որքան և ուրախ լինի—երկար չի կարող պահել իւր մէջ այդ զգացմունքը. եթէ ուրախ է՝ կհանդարտի և կանու իւր առաջուայ բնական ընթացքը. եթէ տխուր է, ժամանակ անցնելով՝ կամաց կամաց կինջնի տիրութիւնը, կհանդարտի և կստանայ իւր սովորական ձևը : Բայց այս չէր իմ սանլուսն : Աս չուզեմ և համարձակութիւն չեմ առնուլ վրաս տալ այն հոգեկան մտիթարութիւնը, որ Վրթաստի և սուրբ Հարց բերանով ասուած լսեցիք սուրբ տաճարիս մէջ. ես չուզեմ և չեմ կարող ցամաքեցնել ձեր աչքերի առատ արտասուները. —այդ ժամանակը ինքը պիտի ցամաքեցնէ : Աս մի քանի բարեկամական խօսք ունիմ, որ այս հանդիսաւոր բուզէիս, այս օրհասական դազաղի առջև, ի ներկայութեան այս բազմութեանս, ի ներկայութեան որրիկ մնացած երեխաներին, ունիմ ասելու քեզ, ո՛վ սիրական Աստուծոյ եղբայր :

Ղինի՛ որ յուսահատութիւնը քեզ տիրապետէ. չլինի որ բնական աշխուժութիւնը մէջդ թուլանայ. չլինի որ թոյլ տաս հոգուդ հիւանդանալու, որ—Աստուած ազատէ— իւր հետ կհիւանդացնէ և քու մարմինը. ամեն օր, ամեն ժամ և ամեն բուզէ միտք արա, որ այսուհետև ոչ միայն հայր ես, այլ և մայր միանգամայն. եթէ դու առաջ մի անձն էիր, այժմ պիտի ձգնիս որ քու մէջ երկու անձն ստեղծես՝ և՛ հայր, և՛ մայր : Ոչ մի բուզէ չդադարիս քու զաւակացդ վերայ նայելէն. չխաբժես թէ այդ քեզ տրտմութիւն, յուսահատութիւն կպատճառէ. ո՛չ, զաւակացդ վերայ յաճախ նայելով՝ դու կհմտաբերես նոցա առանց մայր մնալը, և քու մէջ նոր դժ կըստեղծես, ինքդ քեզ կրկնապատկես :

Չաւակացդ վերայ յաճախ նայելը չպիտի քեզ յուսահատեցնէ, այլ ընդհակառակն՝ միշտ միտքդ կուզայ, որ դու պարտաւոր ես ի սէր նոցա՝ քեզ պահպանելու, կհանքիդ օրերդ խնայելու, աշխատութիւնդ չթուլացնելու և ժրջանութիւնդ կրկնապատկելու :

Ղինի թէ քու տրտում դէմքդ ամեն օր տեսնելով՝ անմեղ երեխայքդ ականայ կամօք ինքներն ալ տխրին, և այդ տխրութիւնը նոցա երեսի տխարքի վրայ իւր Գո՛ւզան դնէ. ո՛չ, ո՛չ. դու պարտաւոր ես ինքդ քեզ բռնաբարելու և բռնի երեսիդ տրտմութիւնը փա-

բատելու : Չլինի որ սիրտդ տրտում պահես . եթէ սիրտդ տրտում լինի՝ հարկաւ խօսքդ ևս տխուր կլինի . այդ կերպով Հրեշտականման երեխայքդ , առանց յանցանաց , զրեթէ օրորոցի մէջէն զըկուած կլինին զուարթութեան , ուրախութեան բարերար ազդեցութենէն , հրեշտականման երեխայութենէն զուրկ կմնան :

Երգմենցնում եմ քեզ այս—քեզ և շատերի համար—սուրբ ննջեցելոյ դազադի առաջև , որ եթէ քու կողակցի և զաւակացդ մեր մահը որպիսի և իցէ բարոյական վատ հետեւանք ունենայ թէ՛ քեզ և թէ զաւակացդ , առաջի Աստուծոյ , առաջի խղճմանքիդ , առաջի զաւակացդ և առաջի սիրելիացդ և բարեկամացդ , պարտաւոր կլինիս . վասն զի երեխայութեան ժամանակ ստացած տպաւորութիւնը շատ մեծամեծ հետեւանքների պատճառ է :

Իմ ասածի մէջ չտոգանցեցութիւն չի գտնես . ամեն օրուայ փորձը և ինքն իսկ պատմութիւնը վկայ է ասածիս ճշմարտութեան :

Վանքս գիտնք , որ ժամանակաւ աշխարհիս վերայ կեցել են , ապրել են , ներգործել են և վերջապէս մեռել են Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ , Ներսէս Շնորհալի , Սովլէս Խորենացի , սուրբ Եղիշէ , Արքան , Աշոտ , Սեբաստ , Աշինիթօն , Գրանքիին , Ապրինիք , Գալիլէյ , Յովհաննէս Առաս , Լիւթեռ , և այլն , և այլն , և այլն . գիտնք որ սոցանից շատերը ցաւով և տանջանքով մեռել են . բայց մենք անմխիթար չենք լալիս , չենք յուսահատվում նոցա վերայ , թէև գիտնք որ ամենքը բարի , լաւ , օգտաւէտ մարդիկ էին : Մ'յգպէս էլ քանի մի ժամանակէն պիտի լինի հանդուցեալի յիշատակը քու ընտանեաց մէջ . միշտ պիտի յիշուի նորա պատմութիւնը , նորա առաքինի վարքը , նորա զովելի զործերը , նորա խնստալից խօսուածքը , մտով բանիւ նորա յիշատակը ձեր մէջ կենդանի , անմահ պիտի մնայ ինչպէս հետեւելի օրինակ , ինչպէս նիւթ դաստիարակութեան քու սիրելի զաւակաց , և ոչ թէ ինչպէս առարկայ անմխիթար և անպտուղ լացի ու սոց :

Եզրայր Յակոբ . կշռէ այս երկու յիշատակը . յիշատակը լուսաւորեալ ժողովրդոց իւրեանց պատմական և մասնաւոր անձի համար , և յիշատակը խառնիճազանճ խաժամուժի . որի՞ մէջ առաւել սիրտ , հոգի և բանականութիւն կայ . նորա՞ն , որ պատվում է հանդուցեալին , կրկնելով , պատմելով , սերտելով նորա վարքը և զործքը , թէ՛ նորան , որ լացով , տրտմութիւնով , մազերը փետփտելով , հեթանոսաբար յուսահատվելով՝ իւր մեռելին պատվում է . . .

Սիրական Յակոբ եզրայր , դու մեր վերայ ևս մի փոքր ուշի գարձուր . հասկացի՛ր մեր հոգեկան վիճակն ևս . դու այս լուպէիս լալիս ես , տրտում ես քու անմտանալի կողակցի վե-

րայ . բայց մեր մէջ կան և այնպիսիք , որ նոյնքան ցաւում են նորա վերայ , զորանկց աւելի՛ քու վերայ ևս ցաւում են

Ի՞նչ կգոյանայ այդ ընդհանուր յուսահատութենէն : Կու մեռանում ես , որ այս այն բոպէն է , երբ որ պէտք է պահպանել իւր մէջ արիւթիւն , քաջասրտութիւն , աշխուժութիւն , ներկայութիւն հոգւոյ : Եթէ դու , որ նեցուկ ես բազմանդամ գերդաստանի , այդպէս վհատած , ընկճած ես , ի՞նչ պիտի անեն նոքա , որոնք քեզ փաթաթուած կենում են . չգիտես որ քու սայթաքելովդ , քու մի սիւսլ քայլափոխ անելովդ , քու մի բոպէ ներկայութիւն հոգւոյդ կորսնելովդ՝ ամենքը պիտի գլորին , հողի հետ հաւասար լինին . մեռանում ես որ եթէ—Մտուած հեռի պահէ—դու մի բոպէ թոյլ տաս քեզ խղճայի առարկայ լինելու , հետդ բազմաթիւ անոյժ , անզօր , անմեղ անձինք պիտի « վախ վախ » ասելու առարկաներ դառնան :

Եզրայր Աստուծոյ , եթէ քու մէջ դեռ ևս մեռած չէ այն երևելի Աստուծոյ խլորտները , որ բոլոր քաղաքիս խեղճ ու խրատ էր սովորեցնում , բոլոր քաղաքիս տկարներուն և նեղեալներուն օգնութիւն և ձեռնտուութիւն էր հասցնում խօսքով և զործով , սխալի ուրեմն , արթնացիր այդ բարոյական ուշաթափութենէն : Երգիներնում եմ քեզ այն խնկելի դիակի առաջև , որին կեանքիդ մէջ այս վերջին անգամն ես տեսնում , ոյժդ , խելքդ , բանականութիւնդ , խոհեմութիւնդ վրադ ժողովէ . նոր մարդ դարձիր . յաղթէ անյաղթելին , կատարէ անկատարելին , մեծէդ գերբնական զօրութիւն դուրս բրխեցուր . վասն զի նոքա , որոնք քեզ շրջապատում են՝ շատ , շատ և շատ կարօտ են քու և միայն քու օգնութեանը : Ամէն :

Ո՛ր Գլորիաներ .

Ի. (*)

Ի ՎԵՂԵՄԵՌԻՅ ՄԵՆ ՑԻՆԵՆ

ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ՊԱՅՈՒԱՄՆԵԱՐ ԶԱՂԱԶԱՅԻՈՑ

ՅԵՎՈՎԻՐԵՑ ՄԵՏՔՈՒՍՆԵՆ ԽԼԸՏՃԵՆՑ

Ահա՛ որ տեսարան, տրտման իրերով, անանկունների անցք, տարածամ սուգ բոլոր հանդիսականաց համար. սուգ՝ որ կենդանացընէ մեզ ամենեցունցս այս ազնուատոհմ րարեպաշտուհի Տիկնոջ մահը. այն մահը՝ որոյ անաչառ դասաստանին դատովը մեր ամեներեանքս պիտի դատուինք անխնայն իրերով, մարդկային ամենայն հնարքը, ամենայն ջանքը, ամենայն զգուշութիւնը յոչինչ կըստընէ մահը: Մահը իւր յանկարծահաս սուր մանդաղաւր մարդուս կենաց թելերը կը կտրատէ, և մեր ուրախակի սրտերը արտաութեան և սոց վարագուրովը կծածկէ: Ինչպէս որ մեր ալ, ամենեքեանքս այս հանգուցելոյն դազողին մօտ հաւաքուած խուռն բազմութեամբ՝ ցաւալից սրտով և ողբալից արտասուներս աչքերնէս թափելով՝ դարձուցած մեր հայեցուածքը ազնուասիրտ հանգուցելոյ մարմնոյն, սրտերնուս խորերէն պիտի վախեր և հիծեծանաց հառաչանքներ կրթոցընենք: Ղարովագութ հանգուցեալը, երկու օր առաջ, իւր ամուսնոյն և սիրելի զաւակացը առջև մարմնոյն դժուարակիր ցաւոյն հետ պատերազմելէն յետոյ՝ այսօր աչքերէս աներևոյթ պիտի լինի, որով անգին կորստեան աէր պիտի հաշուենք ինչպէս տրա այն մերձաւորքը, այնպէս ալ այս բոլոր հանդիսականքը: Ըստեւելագէս զգալի է այս կորուստը այն ընտանեաց համար, որոց զլիաւոր անդամն էր նաև այս մեր բազմերախտ հանգուցեալը. այսօր այն ընտանիքը անզգայ և թուլացած արդէն կամայ ակամայ թող պիտի տան հանգուցելայն մարմինը սև և սառն հողոյն տակը. նա մանաւանդ ցաւ է հանգուցելոյ ամուսնոյն համար տանել և իւր ձեռքը կտարելը իւր այսչափ տարուան սիրելի կնոջ անժամանակ մահուան հանդէսը. ցաւ է միտնգամայն հանգուցելոյն ծերունի և ալեզարդ ծնողաց անանկ այս տխուր երևոյթը, որը այս ծերունի հասակներուն մէջ, աչքերուն արտասուաց աղբիւրներուն ակերը կամայ ակամայ պիտի բանան յորդահոս աղբիւրներու նման: Ալերջապէս, ցաւ է անանկ դեռահաս և մատաղերամ տղջկանց իւրեանց միակ սիրելի և զորովագութ մօր

(*) Յան գահեթի մէջ, զորովը առաջն կորցուցու:

այս անպատկեր վեճակը . իսկ այն կակիծը , որ այսօր այս մեր բարեպաշտ հանգուցեալը օերմաննց մեր սրտերուն մէջ , մեզմէ ամէն մէկը լաւ կղզայ , ուրեմն աւելորդ կհամարիմ բացատրել : Արդ , որովհետեւ վերին Տեսութիւնն և ամենաբարին Աստուած հանգուցելոյս վրայ վերջէն կնիքը դնելով՝ հրաւիրեց զինքը այս աղետալի աշխարհէս դէպի իւր գիրկը , ուստի մենք ալ պարտաւոր ենք մեր վերջին հրաժարականը տալ ու բաժնուիլ , բարեխօս բունելով զինքը առաջի Արարչին մերոյ : Ուրեմն տանք միաբերան . „ Արթուս բարեաւ , ո՛վ ազնիւ և ամենեւեցուցս համակրութիւնը վայելող տիկին , երթաս բարեաւ այն երանաւէտ կեանքը , որուն մեր ամենեքեանքս ալ քեզ նման , քանի որ ժամանակնիս կնիքէ , կպատրաստուիմք : Արանի՜ քեզ որ այսչափ կարճ ժամանակուան մէջ կատարելով քո մայրական պարտքը առ քո սիրելի աղջկունքը , զորս սիրելով զգուշելով հասուցիր նոցա այժմեան ծաղիկ հասակներուն , կթողուս այսուհետեւ իւրեանց հօր խնամոցը և հոգատարութեանը : Արանի՜ քեզ որ մեր ալ քեզ նման պարտքերնիս կատարելով՝ հեռանայիմք այս անցաւոր աշխարհէս . յախտնականութիւնս“ : Ուստի ի վերջոյ , մեծապատիւ հանգիսականք , մեր վերջին հրաժարականը արտասուալից աչօք տրաւ սառն մարմնոյն և դազաղին տալով՝ խնդրենք Աստուծոյ . որ զմեզ արժանի արասցէ ունենալ սրտերնուս մէջ յոյս այս զենուորեալ աշխարհիս վերայ քաջութեամբ պատերազմելու և յողթութեան դրօշակը ձեռքերնիս և փառաց պսակը գլուխնիս , պայծառ երեսով և ուրախ սրտով զիմեմք : Ըօր Աստուծոյ գիրկը , այս հանգուցելոյս մեզ տուած օրինակին նման , և վայելել այն երանաւէտ կեանքը , զոր Արարիչն մեր մեզ մահականացուցս համար պատրաստել է այս անցաւոր աշխարհէս բաժնուէլնեղէս յետոյ :

Ա՛նձն սաբաւագ փութուէն .

Գ. (*)

ՍԳԱԻՈՐ ԳԱՆԳԻՍԱԿԱՆՔ

Թէպէտ սրբազան առաքեալներէն մէկը կ'ստէ «Արքարն ի փոքու և լեց զժամանակ իւր»¹ սակայն դարձեալ ինձ ի մասնաւորի շատ զգալի է, որ տրտմաշուք հանդիսիս մէջ ի հարկէ ստիպուած եմ գրեթէ առաւել եղերարան լինել, վասն զի մահճը թէ և բնական իրագործութիւն մըն է, բայց և այնպէս ամէն տեղ և ամէն ժամանակ կ'պատճառէ մեզ անտանելի վիշտ, քանի որ այնու մենք կրածնութիւնք մեր այն սիրելիացմէ, որոնք կենանք ի մէջ մեզ հարկաւոր էին երջանիկ ու բարեբաաս կազմելու զայն, որովհետեւ անոնցմով պիտի մեր համակրութեանց համաձայն մի շրջան լրացուցանէինք ոչ որ մտ որ ճամբաներով այս վշտալեց աշխարհիս մէջ նորա օրերուն դառնութիւնքը ամոքելու: Աւ երբ բնական կերպով մը կիտատուի այս ցուրտ ու խաւարամած երեւոյթը, չպէտքէ ունենանք զորա զէմ չափէ. զուրս վշտազնութիւն, որպէս և անպայման կարեկցութիւն, վասն զի մահճը ոչ այլ ինչէ՞ եթէ ոչ նոր կենանք, եթէ ոչ վերածնութիւն, եթէ ոչ հոգիացումն: Այս կէտէն նայելով, տրտմահարգ մերձաւորք, մենք միտիւտաբար կը լըլընք, և նոյն խի մեր կենդանութեան մեծ կէտը որ է հոգին՝ պիտի այս կէտէն ամբանայ և պարարտանայ. արժանաւոր քաղաքացի պատրաստելով երկնից քաղաքի համար. զայն զոր ի նանիր կտրտեցնենք լալով իր վերայ. սակայն աստանօր կ'մնայ մեզ մի կարեւոր բան հետադռտել որ այս կենանքի ամենահարկաւոր պայմաններէն մէկն է, արեւօք մարդը լրի՞ն կատարեց. աւօրեայ կենանքի ասպարէզին մէջ իւր սրբազան պարտաւորութիւնքը . . . Այս է որ մեզ առաւել կ'վշտացնէ և կուրախացնէ միանգամայն: Այսօր մեր կորուսան է վստմ մայր, բարեպաշտ և ողջախոհ կին և քաղցրասիրտ ու հեղահոգի անդամ հասարակութեան իւր ծածուկ ու յայտնի բարեգործութիւններով . . . որոնք զնա, այս մեզ համար սարսափելի քայլին մէջ զուցէ շատերուս սրտի համար լրացուցին . . . այո՛, իցէ թէ Աստուծոյ այս բարեշնորհ աղախինք ի վաղուց պատրաստուած էր հանգչել այս երկրաւոր հոգւերէն, նաւու մը պէս՝ որ պէտք զէմ լուսապէս ոգրելէն յետոյ՝ միայն խաղաղ և անբոյթ նաւահանգստի կ'սպասէ . . . այո՛, ամենաբարի

(*) Գործընկէ վերայ, զարգել առաջև կարգացուցաւ:

Մտուածը համեցաւ կուէլ իւր մտա զիւր խնայոց ազախնը. կեանքի փոթորկայոյղ ծովէն հանելով, դէպ ի անանց և խաղաղական հովիտը, վասն զի առաքինի կեանքը պատե-
րազմ է իսկապէս, և մահը, այս ցուրտ և անտարբեր երևոյթը, գերապանծ յաղթանակ, որուն
կարօտ է ամէն քայլի մէջ մեզմէ իւրաքանչիւր որ: Ապա ուրեմն, պատահողաց բարեկամը և
հանդիսականք, եթէ ձեր մէջ կայ մի համակրութիւն առ բարեպաշտուհի հանգուցեալը,
միտիւթարուեցէք, որ սա առժամանակ մի միայն կրճմուի ձեզմէ, որ ապա յաւիտեանս միանայ
իւր որբ սիրելեաց հետ, երկնային կեանքով: Այս քաղըր և հաստատուն յոյսն է միայն
որ կփոխթարէ զմեզ կեանքի պատահարաց ամենամեծին մէջ, որ որքան անտանելի է, այնքան
և ամբարցուցիչ մեր սրտի թուլութեան, վասն զի յերկրէս դէպ ի երկինք կփոխուի առաքի-
նութիւն մը և ոչ առաքինի: Այս սքանչելիս հարաշարձ երևոյթը կրանայ մեզ համար այն
երջանիկ կրկնէս, ուր հաւատով միայն կրնանք մրցիլ և հաւատով ապրիլ, ուր որ մահուան
սեկերպարանքը պիտի կորցնէ իւր արհաւիրքը, ուր որ պիտի խեղձանայ նա իւր զօրութեամբ
մեր քաղըր ակնկալութենից սարսափելի ամաշելով զորոնք կպարունակին քրիստոնէի մը ցաւատար
սրտի մէջ. ո՛չ նեղ և անձուկ է դուռն, որ տանի ի կեանս, քաղըր է ուրեմն կեանքը և ինչո՞ւ
քաղըր չպիտի լինի մահը, որ առաւել տենչալի օրերու դուռն է . . . Վաշացէք, հաւա-
տացէք, մի սարսափիք, մի չփոթիք այս բաղտուածքի դէմ. քանզի աստուածային հրեշտա-
կրն է զարկող այն տան դուռը, զոր կտիրէ. . և այս սէրը խրատ մըն է մեզ ամենէն աւելի
կարևոր, ազօթեցէք, վասն զի մարդկային Մտուածամարդն իսկ աղօթքի մէջ միայն գտաւ
սփոփանք, երբ մահուան բաժակի դառնութիւնքը երեւկայեց: Չկայ ուրիշ միտիւթարանք,
ամէն բան սուտ է, ամէն բան իբր ստուէր կանցնի, և կեանքը—այս ի՞նչ է կեանքը, եթէ ոչ
փախուտ դէպ ի ստուէրը տապալկեղ ճամբորդի հանգուտան վայրն է, որուն կարօտ է ամէն
խոնջացած սիրտ: Աղօթեցէք վերջին անգամ, թող ամենիս և ամենայնի անօրէն Մտուածը
ամբարցուցէ հանգուցելոյս բարեկամաց վշտահար սրտերը. թող զնա դա այդ ցանկալի ճանա-
պարհաւ, որուն մեզմէ շատերն իսկ այս լուպէիս կփախազին: Հանգիտ և խաղաղութիւն քեզ,
առաքինասէր մարդ. հանգիտ և անդորրութիւն քո համբաւատանչ սիրակցեղ, հանգիտ ա-
նուշ և սիրատուն գաւակաղդ, հանգիտ և վշտալից բարեկամնոցդ. զնա ի խաղաղութիւն,
հոգիացած Արրուհի, արժանաւոր ըստ ամենայնի այն սուրբ օթեւանին, զոր պատրաստեց իւր
սիրելեաց համար Հայրն Մտուած, Արդին փառաց և Հոգին սիրազգած:

Խաղաղութիւն Տէր-Մարգարէտեան:

[4h.]

QILQ QILQURUN QILQ QILQ

FL0001469

250
485